

I. 550. 765/862

5000

П Р О С В І Т А

Василь Верниволя
АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ
УКРАДЕНИЙ СИН

Андрій Чайковський
СЕЛО ПИШНІВЦІ В ЧАСІ СКАСУВАННЯ
ПАНЩИНИ

№ 862

1939 (3-4)

СГ

Передплачайте видання „Просвіти“.

Від початку свого існування Товариство „Просвіта“ видає то періодично, то неперіодично книжки, призначені для широких мас народу. Рік-за-роком появлялися видання „Просвіти“ то у формі місячних книжечок, то місячних журналів, то окремих книжок. В 1933. р., Товариство завершило свої видання 793 книжками. Найбільше поширювалися між народом місячні книжки, до яких наші читачі попривикали, то й, коли з різних причин, якийсь час вони не виходили, Товариство відновило їх 1934. р. Тепер заходом „Просвіти“ появляються такі видання: а) місячні книжечки; б) чвертьрічні книжки; в) ілюстрований журнал-місячник „Життя і Знання“; г) Бібліотека „Життя і Знання“; г) місячник „Просвіта“; д) „Календар“.

а) МІСЯЧНІ КНИЖЕЧКИ.

Книжечки з 1934. р., це були здебільша, історичні оповідання; три книжечки були присвячені життю й діяльності Тараса Шевченка, Маркіяна Шашкевича, Юрія Федьковича.

В 1935. р. зміст книжок був такий: життя й діяльність М. Грушевського, коротенька географія українських земель у Польщі, природознавство (про галапаси), наш національний герб та прапор, про майбутню війну, про працю людського духа, про значіння книжки, про Абіссінію, два історичні оповідання.

Із книжечок, виданих у 1936. р., треба відмітити „Історію України“ Омеляна Терлецького, а далі: інсценізації вибраних творів Тараса Шевченка, про життя й діяльність Івана Франка, про Грузію та звідомлення з діяльності „Просвіти“ за 1933—1935.

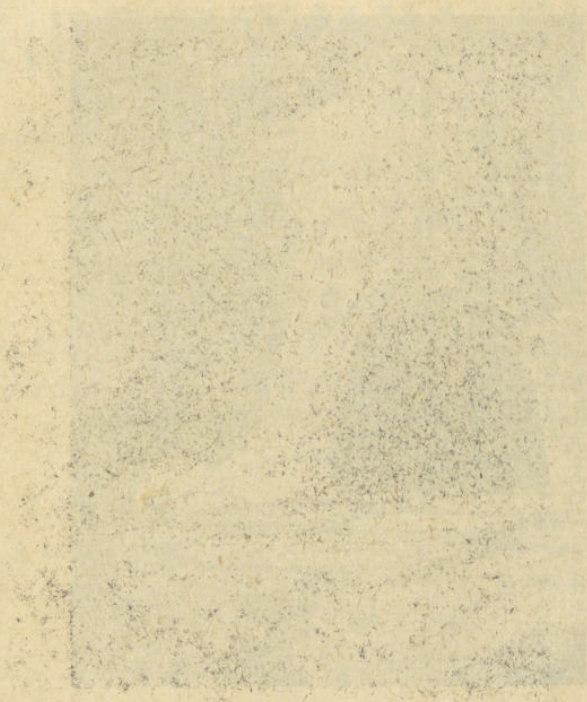
На зміст книжечок за 1937. рік складається: книжечка про значіння „Просвіти“, про деякі тайни хемії, сценічні картини з „Русалки Дністрової“, інсценізації вибраних творів Ів. Франка, про Мазепу, про Ярослава Осмомисла і дві книжечки про визвольні змагання чужих народів (чехів та італійців).

У 1938. р. три книжечки були присвячені: ювілеям важних для нашого народу історичних подій (950-ліття хрищення України, 20-ліття Берестейського миру, 25-ліття смерті Лесі Українки), а далі йшли: друга частина географії українських земель, перша поміч у наглих випадках, про характер, про громадянське виховання й т. д.

У 1939. р. появилися досі:

860 (1—2) **Анатоль Курдидик**, ВІД ПОПРАДУ ПО ТИСУ — дещо про минуле та сьогочасне Карпатської України; **Роман Богданович**: З закарпатського письменства; **Остап Далекій**: „Просвіта“ на Закарпатті, (за січень—лютий), з 34 образками та 3 мапами, ст. 88, ц. 80 гр.

862 (3—4) **Андрій Чайковський**, УКРАДЕНИЙ СИН, істор. оповідання з останніх років Запорозької Січі; **Василь Верниволя**, **Андрій Чайковський**; **Андрій Чайковський**, Село Пишнівці в часі скасування панщини, (за березень—квітень), з портрет. і 4 обр., ст. 88.

Faint, illegible text or markings, possibly a stamp or watermark, located below the large rectangular area.

APR 1911
BIBL

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ
(повоєнний портрет)

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

УКРАДЕНИЙ СИН

історичне оповідання з останніх років
Запорозької Січі

В додатку:

Василь Верниволя: Андрій Чайковський
Андрій Чайковський: Село Пишнівці
в часі скасування панщини

З портретом А. Чайковського та 4 образками

Л W Ó W, 1939
Л Ъ В І В, 1939

II. 550.765 / 862

Biblioteka Narodowa
Warszawa

30001007945838

Wydaje: Towarzystwo „Proswita“ we Lwowie.
Z drukarni Wydawniczej S-ki „Diło“, Lwów, Rynek 10.

Накладом Товариства „Прогвіта“ у Львові
З друкарні Вид. С-ки „Діло“, Львів, Ринок 10.

ВАСИЛЬ ВЕРНИВОЛЯ.

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ

Немає в нас, здається, письменної людини, нема в нас читальника, а не кажемо вже про свідому молодь та інтелігенцію, нема людини, що любить книжки, яка б не чула про Андрія Чайковського, яка не прочитала б хоч однієї його повісти, чи оповідання. Старші члени „Просвіти”, ті ще зперед війни, добре ще памятають ті книжечки з нашого селянського життя, що їх понаписував Чайковський, і видала їх „Просвіта”. Ше й досі по книгарнях попитують за цікавою книжечкою „Образ гонору”, що її видала „Просвіта” ще в 1895. р. та ще авторові дала нагороду С. Дубравського. Таких оповідань із життя наших галицьких селян, що їх написав Чайковський, „Просвіта” видала ще три: „Бразилійський гаразд” (1896), „Не піддайся біді” (1908), та вже по війні — „Не було виходу” (1927. р.). Всі ці книжечки дуже подобаються й досі.

Чим же вони приковують нашого читача?

Щирою правдою, добрим знанням селян і сільської біди та нужди та тим теплом, що з них усіх віє. Чайковський добре знав наше село, знав, як тяжко живеться нашому селянинові, як із усіх боків на нього чигають його вороги — темнота, легковірність, дрібничковість, незгідливість, процеси за дрібниці, як за тими процесами пропадає людська праця, як тяжко селянинові найти правду, як його легко можна піддурити та вис-

сати з нього останнє, що він має. Чайковський добре знав, як на селі той, що доробився маєтку, та ще не дуже чесним способом, уміє кривдити бідні сироти, як ті сироти тяжко караються у світі, як їм важко добитися своїх прав, тощо. Але ж Чайковський знав теж, що на селі більше людей — із серцем, що ті люди милосердяться над бідними, що вміють допомогти, де треба, і вірять, щиро вірять, що кривді не все панувати, що правда таки переможе, та що людині поганій, кривдникові таки вже на цьому світі прийде заслужена кара. Нераз люди від своїх злиднів думали тікати у світ за очі, думали, що десь у іншому краю, за морем, найдуть кращу долю. Але ж, темні, не знаючи світа, попадали в руки різних п'явок, а потім, утративши все, верталися зза моря, щоб у старому краю далі до смерти вік свій скоротати в нужді.

Такі головні думки оповідань Чайковського з селянського життя. Та про такі речі кожний уже тепер у нас знає, про них люди самі собі розповідають, про них пишуть часто часописи. Вони, може, і не притягнули б до себе читача, як би Чайковський не знав про все це цікаво розповісти. Все він уміє підібрати подію так, що людина й не помічує, читаючи, яку думку автор має. В кожному оповіданні є інша людина; що оповідання — то нова подія, при чому Чайковський не все відразу розповідає, а поволі, так, що читач мимоволі зацікавиться; все він уміє таку струнку заторкнути, що на неї відізветься читач, бо те, що він пише, йому і близьке, і рідне, і відоме, і дає пораду чи розв'язку — добру, розумну. Правда, дещо в оповіданнях і повторяється (підпали, злодійства, побої, сирітська кривда й т. д.), але ж у кожному оповіданні обставини трохи інакші, люди інакші.

І все дошукується Чайковський причини того, чо-

му воно так склалося, а не — инакше, що треба б зробити, щоб було инакше. Раз завинила — темнота людей, то — звичка дивитися на селянина, що всяк має право його визискувати, то знову — несправедливість, що розпаношилася скрізь, не виключаючи й колишнього австрійського суду, чи колишнього австрійського війська. І Чайковський собі думає, що як би поусувати всі ці недостатки, як би люди просвітилися, стали братами між собою, усвідомилися, то можна б багато лиха в селі позбутися.

Друкував свої оповідання з селянського життя не тільки у „Просвіті”, але ж і в інших видавництвах, деякі містив у „Ділі” фейлетонами („Курателя”, 1897; „Рекрут”, 1897), дещо вийшло вже перед смертю письменника, н. пр., довше оповідання „За наживою” (1934). Та всі вони, без огляду на те, коли написані й де надруковані, доповняють себе взаємно: вони дають образ життя нашого села, як на нього дивитися з боку. Бо Чайковський, відомий громадянин, просвітній діяч, людина, що поклала великі заслуги для піднесення нашого села, до своїх селянських оповідань брав лише правдиві події, він їх пізнав із судових процесів, сам він нераз боронив, як адвокат, тих людей у суді, яких (зі зміненими прізвищами) змалював у своїх оповіданнях. Справи, які розбирає суд, нераз дуже замотані, люди попадають часто через помилку під суд, процеси тягнуться нераз роками, ціле село бере в них участь, судді й адвокати ці справи розмотують, нераз розмотає яку справу чистий випадок (н. пр., в оповіданні „Образ гонору” — пес), всі хвилюються — і все це дуже цікаве. Треба тільки вміти цікаво все розповісти. А Чайковський це вміє. Його кожне оповідання з селянського життя можна прочитати за раз („одним духом”) і навіть не помітити його хиб.

Тимто всі ці оповідання роблять на всіх нас своє вражіння, залишаються в пам'яті, хоч нераз нам уже, при читанні нового оповідання, здається, що це чи те ми вже в цього письменника читали...

*

Бувають усіякі письменники. Одні беруться за перо ще молодими людьми, недосвідченими, те, що пишуть, виходить не з дійсного життя, але так, як вони, молоді, собі його уявляють. Коли такий молодий письменник має „божу іскру”, має талант, то й такі твори його мають свою вагу. І як такий письменник працює над собою, то й його талант розвивається, і цей розвиток пізнати на його творах — вони що раз кращі. А є знову такі письменники, що починають писати вже в дозрілому віці, вже тоді, коли почули в собі письменницьку здібність і відчують потребу поділитися з тим, що знають, із іншими. Звичайно такі письменники вже своїми першими творами звернуть на себе увагу читачів — і способом, як пишуть, і тим, про що пишуть.

До таких письменників належав наш перший повістяр Григорій Квітка-Основяненко (1778—1843) — йому було поверх трицять років, як почав писати по-московському, добігало сорок, як написав перше своє українське оповідання, а надрукованими побачив свої українські писання, коли йому було — 55 років! Зате вже перші його українські твори дуже прихильно зустріли читачі. До таких письменників належить і Андрій Чайковський. Він мав уже за собою тяжкий час бідкування в середній і високій школі, вислужив у війську, вже й ходив, як австрійський старшина, воювати в Боснії, вже й вів якийсь час адвокатську канцелярію, мав за собою трицять п'ять років нелегкого життя, коли 1892. р. в нього збудилася охота написати свої спогади

з побуту в Боснії (1882. р.). Два роки пізніше він їх надрукував у „Ділі” — і від того часу рік по році обдаровував українське письменство новими оповіданнями та повістями. А коли по війні українське громадянство святкувало сорокліття його громадської й письменської праці, то вже писань у Чайковського було багато, деякі повісти його налічували по кілька томів; багато з його творів діждалося вже й кількох видань — так нашому громадянству, головно молоді, припали ці твори до сподоби.

Та у творах Чайковського змальоване життя не тільки селян, а й інших верств нашого народу. Із життя української інтелігенції написав він дві великі повісти: „Своїми силами” (1902) та „З ласки родини” (1910). Кажуть, що в першій із них багато дечого автор списав із свого власного життя. Є це повість із життя молодого покоління 60—70. рр. XIX. ст., і з цього погляду може бути немов джерелом для пізнання тих цікавих для нас часів. А що таке друга повість, на це вказує її заголовок: гірко живеться людині, що мусить жити з ласки родини... Все тут схоплене з життя, як схоплений із життя образок „Панича” (1926), молодого українського інтелігента, що за всяку ціну хоче добитися значіння, втікає від громадської праці і... сходить ні на що.

Але ж не так ці повісти придбали Чайковському признання в нашого громадянства, як його повісти з життя української дрібної шляхти. Не можна сказати, щоб у нашому письменстві про нашу дрібну шляхту перший заговорив Чайковський. Яких два десятки років перед ним виводив нашу шляхту в комедіях Григорій Цеглинський (Лихий день, Шляхта ходачкова). Але ж у цих творах змальовані тільки смішні звички та смішна поведінка наших шляхтичів, що мало

чим різнилися від селян, та зате на селян дивилися згорда, маючи себе за щось вище. Те, як живе та шляхта, які в неї думки, яке її домашнє життя, до чого вона прямує, які має бажання, які є відносини поміж поодинокими шляхотськими родинами — того із творів Цеглинського вичитати не було можна. То Чайковський перший увійшов глибше в життя тієї дрібної шляхти і змалював його, як кажуть, у буддень і в неділю.

З його шляхотських повістей („Олюнька”, 1895; „В чужім гнізді”, 1895; „Малолітний”, 1920) довідуємося, що в тому замкнутому колі, в якому живуть наші шляхтичі, є своя окрема поведінка, є свої окремі гордощі, які не дозволяють шляхтичеві робити погані діла. А проте — люди є людьми, то й серед шляхти бувають такі, що кривдять сироти, що для власної наживи кривдять таких, що ще малолітні або не мають сили відборонитися, бувають такі, що вирости в пани криздою других та ще паношаться, лізуть між чужих, відбиваються від звичайної шляхти — простої, добродушної, привязаної до своїх давніх звичаїв, до української мови своїх батьків, хоч і закидають декуди з-панська, до своєї Церкви. Та проста шляхта не любить криздників, не любить таких, що лізуть у чуже гніздо, відбиваються від своєї простоти, від батьківських звичаїв. Вона всіма силами старається вдержати при собі таких, що відскакують від свого гнізда, а коли це їй не все вдається, то вона від того тяжко терпить, коли такі люди зсуваються у пропасть, і радіє душею, коли вони завертаються з чужого гнізда у своє. А так, як у творах із селянського життя, бувають шляхтичі добрі і погані, бувають розумні й не дуже мудрі, бувають чесні і нечесні — як скрізь у світі. І як у творах із селянського життя — за кривди, за злочини, за тяжкі нелюдські вчинки мусять відпокутовувати ті, що крив-

дять, що поповняють злочини, допускаються нелюдських учинків, правда — перемагає.

Із творів із шляхотського життя найбільшу вагність має повість „Олюнька” — за неї автора колись були відзначили, та тільки тому не нагородили, що вона була за довга, не відповідала вимогам конкурсу. Її в нас дуже радо читають. Досі появилося її третє видання (1931). Та й довша повість „В чужім гнізді” робить своє вражіння — вона теж вийшла вже другим виданням (1932).

Життя дрібної української шляхти, з його гарними та поганими прикметами, з його поважними та смішними сторінками, Чайковському було добре знане. Сам він виховувався у такому шляхотському селі (село Гординя, самбіського повіту), добре до нього приглянувся, близько з ним ізжився, то й ті особи, що він їх у тих творах із шляхотського життя виводить, вийшли в нього живі, правдиві. Так тобі здається, що, читаючи ці повісти, бачиш перед собою Гординю (в повістях село це зветься — Пишнівці), бачиш тих людей із їх гордощами і слабощами, з їх любовю до своєї шляхотської старосвітчини і привязанням до свого українського народу та його Церкви.

Той український патріотизм української шляхти видний не тільки у творах Чайковського з життя теперішньої шляхти, але й у його історичних повістях, де головними діячами виступають відомі історичні постаті, шляхтичі — гетьман Сагайдачний (повість у трьох томах, т. I. 1918, т. II—III. — 1929), полковник Михайло Кричевський (повість, 1935) та великий гетьман Богдан Хмельницький (пор. повість „Корнієнко” у трьох томах, 1925—1928; повість „Перед зривом”. 1937, і названа вже повість „Михайло Кричевський”). Усе це — українські історичні державники, будівничі українського

життя в минулому, всі вони, овіяні великою прихильністю автора, прихилюють до себе серця читачів (книжки „Полковник Михайло Кричевський” вже від трьох років не найдете ні в якій книгарні!). Читач із цих повістей відтворює собі картину наших національно-політичних змагань у XVI—XVII. ст., відтворює, може, ліпше, ніж як би читав історію з тих часів.

Чайковський здавна зацікавився історією нашого народу, головню — тією добою, коли почав гинути на українських землях давній княжий устрій, у боротьбі з татарами лилася українська кров, коли народжувалася і кріпшала козащина. Його цікавив лицарський дух, що панував на Запорозькій Січі і створював людей, які не знали, що таке страх. Він, як Шевченко, вважав Запорозьку Січ за школу національного життя, де вчили не тільки орудувати шаблею, не боятися ворога, визволяти брата з неволі, але й понад усе любити рідний край, за нього душу покладати, де вчили козацького звичаю, побратимства, козацьких гордоців, характерности.

І ціла низка оповідань про бої з татарами („З татарської неволі”, „Богданко”, „На уходах”), про лицарські вчинки козацтва („За сестрою”, 1907; „Козацька помста”, 1910; „Віддячився”, 1913 й ин.) мали за мету показати читачеві перед очі зразки таких українців, що їх вивело в люди Запорожжя. А що Чайковський дуже цікаво й легко оповідає, все знає повести так оповідання, щоб не все відразу виходило наверх, то не диво, що всі ці оповідання найшли дуже вдячного читача, що ними все захоплювалася й досі захоплюється молодь, і що деякі з цих оповідань діждалися кількох видань (н. пр., „Віддячився” вийшло вже третім виданням 1929. р., а оповідання „За сестрою” діждалося цього року — восьмого видання).

І це оповідання, що даємо нашому читачеві в руки — звязане з Запорозькою Січчю. Але ж своїм змістом воно торкається тих часів, коли Січове товариство вже перемінилося, коли між козацтвом почала ширитися думка, що це вже не час воювати з турками, а пора подумати про державне життя на зовсім інших основах, за зразком інших держав. Та такі погляди не були на руку московському урядові. Він обклав Запорожжя виходнями з Сербії, що почали вислугуватися Москві, проти цієї політики виступили запорожці, але ж, не маючи відповідної сили, улягли в боротьбі з москалями. Ще старшина пробувала всякими депутаціями до московської столиці та хабарями рятувати, що можна було рятувати, але це тільки деморалізувало січовиків і ні до чого не довело. Москва таки порішила Запорожжя зруйнувати. Сталося це 1775. р. за цариці Катерини. А „Украдений син” оповідає про події, що сталися, чи могли статися, два роки перед зруйнуванням.

Цікаво, що Чайковський сплів у цьому оповіданні до купи — лицарського духа козака, з лицарськістю української шляхтянки, що незгірш за козака вміє боронитися, і як що до чого битися, не кажучи вже про — меткість, придумливість та притомність духа, коли цього треба. З цього погляду це оповідання напів козацьке, напів шляхотське.

Та видко в ньому вже руку письменника, хоч іще й повного життя, але ж руку не дуже сильну. Є це одне з посмертних оповідань Андрія Чайковського, одного з найбільш улюблених наших письменників між молоддю й селянством, і одного з найбільш у нас читаних і знаних...

*

А тепер іще декілька слів із життя Андрія Чайковського — почесного члена „Просвіти” (від 12. XII. 1925).

Народився наш письменник 15. травня 1857. р. в Самборі, в домі бідного урядовця, рано утратив батьків і виховувався у свояків у шляхотському селі Гордині під Самбором, селі, яке він пізніш описав у повістях „Олюнька” та „В чужім гнізді”. До середньої школи ходив у Самборі, тяжко бідував, заробляючи на життя, і таксамо нелегко жилося йому у Львові на університеті, де закінчив правничу освіту. За невелику винагороду був якийсь час урядовцем у „Просвіті” (1878—1882), а 1882, як запасний австрійський офіцер, відбув похід до Боснії, де вибухло сербське повстання. Цей побут у Боснії дав йому спонуку — написати свої спомини про той час, і це був перший його письменницький твір (1892). Був адвокатом у Самборі, Бережанах, Коломиї, Скольому, Рогатині і скрізь брав дуже живу участь у національному і громадському житті. Бережанщина й досі виявляє велику вдячність для нього, й досі його там згадують із великою пошаною. За української державности був комісарем Самбора, і з того часу написав спогади („Чорні рядки”), в яких не закриває очей на деякі недостаті в організації тодішнього життя, хоч сам дуже багачко прикладав і своїх рук і знання до того, щоб усе було як-найкраще. Помер 2. червня 1935. р. в Коломиї. Його похорони (4. VI. 1935) були великою національною маніфестацією. Такого здвигу народу Коломия ще не бачила.

Два тижні пізніше Бережанщина святкувала пам'ять свого організатора величавим святом (23. VI. 1935). До Бережан на той день найшла сила-силенна людей, щоб особисто віддати покійному пошану.

Письменицький дорібок Андрія Чайковського — великий. Та багато дечого залишилося в рукописах. Бо був це не тільки цікавий оповідач, але й дуже плідний письменник.

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

УКРАДЕНИЙ СИН

історичне оповідання з останніх років Запорозької Січі.

Одного літнього ранку 1773. р. їхав степом, поміж річками Удаєм і Хоролом, сотник самарської панки Ничипір Заруба із сином Остапом. Видко, мандрували здалека всю ніч, бо коні дуже знемоглися, постогнували важко та приставали на ходу.

— Вже не довго нашого горювання, — казав Заруба до свого гнідого, гладячи його пестливо по шиї, — водицю знайдемо, і зможеш досхочу викачатися по мягенькій траві.

Кінь неначе зрозумів козачу мову, бо почав весело пирскати і зривати вершки степових квітів. У дорозі, кілька разів коні приставали, козаки будилися з дрімоти — усю ніч куняли, сидячи в сідлах.

— Чи далеко, тату, ще до тої Січі?

— Різно буває, сину. Як людина весела туди їде, то час минає блискавкою. Коли ж твоє серце смуток гнітить, то час слимаком лізе, дорога вдсятеро продовжується.

— Так нам не зараз до Січі добитися...

— Нам однаково, сину, коли. Від горя не втечеш. Запорожжя, його земля, Січ-мати... — казав у задумі наче сам про себе Заруба. — Все це — наше. Польські королі, а опісля московські царі забезпечили

всі ці великі простори землі за нами. Ті землі ділили кошові батьки між козацтво. Дістав і я землю. Обробив її, одружився, завів хазяйство, пасіку, придбав чимало скоту, табун гарних коней. Думав там свої старі кости скласти, а тобі гарне майно залишити. Так що ж! Прийшли московські комісари, привели якихось балканських зайдів і, не питаючись мене, почали мою землю паювати. Я не давався. Тоді прийшли царські команди, вибили впень моїх козаків, убили твою маму, та ти знаєш це — ми обидва з життям утекли...

Старий спинився. Обидва засумували й замовкли. Заруба помітив ураз у степу куц.

— Вже не довго нашої муки. Там на обрїю, де той куц із землі виростає, починається якась балка. Там знайдемо воду. А її нам тепер найбільше треба.

Остап дивився під руку в те місце, що батько показував, і зараз на серці повеселішало.

— Тату, на Січі заживемо. Найдемо там волю, товариство. Підемо в похід, на невірних...

Заруба усміхнувся болюче.

— Ти, сину, говориш те, чого від старих людей та сліпих кобзарів наслухався. Ті щасливі часи давно минулися. Москалі прогнали із Запорожжя волю, січове товариство забили в диби. Кажеш: бої з невірними... Я, сину, вже не підйму шаблі ні на турка, ні на татарина. В них, сину, більше серця до нашої справи, ніж у москалів. На Запорожжі, біля Січі москалі поставили свою фортецю. Там стоїть їх військова залага. Звідтіля наслухують, що на Січі говорять, зорять за нами, що ми робимо. В Січі аж кишить від московських шпигів. Що ті зачують, або побачать, те зараз аж у Петербурзі гомоном відзивається...

— І старшина це може терпіти? — питав здивовано Остап.

— Старшина залякана, боїться за свої маєтки, сидить тихо та лише тим обороняє козацтво, що раз-у-раз посилає депутатів-столичників²⁾ до Петербургу з чолобитнею до цариці й подарунками для великого й малого. А треба тобі, сину, знати, що московський чиновник³⁾ пажерливий, мов те молоде ластівя в гнізді. Це ненаїсні жируни, то діряві міхи, яких не напхаєш, хочби й сам туди поліз. Вивезене туди українське майно топиться в їх дірявих кишнях. За це нам дають улесливі слова, доки піднесений їм подарунок не згине в їх кишнях. Тимто, сину, не сподівайся гараздів на Січі. Що з нами ще станеться, годі вгадати.

— Мені здається, тату, що на Січі буде багато таких покривдженіх, як і ми. Зберемо ватагу сміливців і помстимо нашу кривду.

— Правда, таких там цілі сотні, але досі вони нічого не зробили...

— Може не було проводу доброго...

Заруба на це не сказав нічого. Замок і Остап.

Тимчасом на сході зарожевіло небо, нічна степова живина замовкла, пробудилися пани дня. Великий орел, мов корабель по синьому морю, плив повагом під блакитним небом. За ним летів шуліка, зірвалося до лету стадо диких голубів та куропаток. Із високих піднебесних просторів почувся крякіт журавлів. Зперед коней зірвалося стадо диких кіз і пропало у високій траві. Степ ожив.

— Тату, як тут гарно! — вирвалося в Остапа.

— Гарно, сину! Гарна наша Україна. Саме в тому наше нещастя, бо на неї всяка погань руку простягає. Коли б тут, замість тієї краси, та були скелі й каміння, ніхто б на них не полакомився...

Ознаки балки росли на очах. Виростали дерева.

А соколине око старого козака помітило дим, що виходив зпоміж дерев.

— Тату, як тут гарно! — вирвалося в Остапа.

— Гарно, сину! Гарна наша Україна...

— Тут є й якесь людське житло, — сказав він, — поспішаймо.

*

Балка виринала що раз виразніше. Коли приїхали над сам її беріг, помітили, що зпід скелі випливало джерело чистої води. Коні подалися відразу туди й нахилилися до зимної води. Обидва почали їх насилу відривати від води.

— Ще б нам до нашого лиха треба було, щоб нам і коні послабли.

— Я захопив трохи в мішок ячменю для коней.

— Давай його коням, хай поїдять трохи. Тоді вже можна буде їх до води пустити.

Остап пов'язав мішечки з ячменем коням на голови, а тоді й сам напився води.

— Нам би, тату, попоїсти треба.

— Треба, та не з наших припасів. Заховаємо сухарі та кашу на чорну годину. А як тут є людське житло, то за гроші дістанемо харчів.

Коні напилися, і подорожні пустилися вниз балки, ведучи коні за поводи. Ішли туди, звідкіля доходив до них чад диму. Надибали щось, чи хату, чи землянку, бо половина тієї садиби ховалася під високою скелею. З димаря виходив грубими клубами густий дим, а із середини заходили сюди пахощі печеного мяса. З недалекої гущавини чути було пирскання коней. Козаки поприпинали свої коні до дерева.

— Остапе, залишися при конях та не розсідлуй їх, доки я не вернуся. Не знати, на якого свата натрапимо.

Старий подався до господи. Зпереду були лише одні двері, що вели до сіней. Одне теж визирало віконце з оболонкою. Зайшов у темнуваті сіни. Натрапив тут на кремезного татарина в кінчастій баранячій шапці й запитав, куди заходити до хати. Татарин замегекав щось і показав на двері. Заруба домацався засуви, увійшов усередину й обкинув оком кімнату при тьмавому світлі крізь забруджену оболонку. В печі горів великий вогонь. Двоє дівчат, білява й чорнява, пекли над вогнем на ріжках великі кусні мяса, яке поливали топленим салом, що скапувало на вогонь. За столом сиділи чотири чоловіки, одягнені по-московському. Перед ними на столі стояла пляшка з горілкою, збанок із медом, миска із сметаною та великий буханець хліба. Розмовляли з собою по-московському. Часто зачіпали словами дівчат. Білява дивилася в бік москалів з неспокоєм, видно їх лякалася. Чорнява ж на

кожне зачіпне слово насуплювала брови й затискала губи, немов відгрожуючись.

Заруба привитався козацьким звичаєм:

— Здорові були, добрі люди!

Москалі поглянули в той бік і відповіли на привітання. Заруба сів при другому столі на лаві.

Увійшла в шинок шинкарка, широкоплеча, кремезна молодиця яких сорока літ, Станула серед хати і, взявшись під боки, спитала:

— А чого тобі, козаче?

— А чого люди до господи заходять? Давай їсти та кухоль меду. А коли є горілка, то й добре.

Шинкарка повернулася до дівчат і щось тихо заговорила. Зараз одна пішла до сіней і принесла дерев'яне коритце, куди поклали спечене м'ясо. Шинкарка почала м'ясо паювати та накладати на дерев'яні миски, які дівчата ставили на столі перед московських гостей. Поклали миску й перед Зарубу.

— Мені дві, — сказав Заруба, — бо там надворі мій товариш, теж голодний, — і взяв миску з м'ясом і шматок хліба та подався надвір.

— Стій, козаче, — крикнула шинкарка, заступаючи йому дорогу, — перше гроші.

Заруба потряс кишенею. Забряжчало золото.

— Дурна бабо, — сказав сердито, — чорт тебе не візьме, коли почекаєш, заки я вернуся. Гарні в тебе гості бувають, коли так за гроші боїшся.

Остап почав заїдати, що йому приніс батько, а старий вернувся до господи. На столі перед ним стояв уже кухоль із медом.

Попоївши, Остап голосно заспівав чистим, гарним голосом. Москалі почали наслухувати.

— Хто там так гарно співає? — спитала шинкарка.

— Це мій син, — відповів Заруба.

— От співак! — прихвалювали москалі: — його б до царського хору в Петербурзі...

— Не буде він у царському хорі співати, — відрубав старий.

— Ходи, козаче, ближче нас, — припрошували москалі, — побалакаємо.

— Не мені з вами товариство, — відрубав Заруба; — коли схочу меду, сам собі поставлю. Гей, шинкарко, ще один кухлик...

Чорнява дівчина кинулась, та шинкарка придержала її своїм зором на місці. Непомітно порозумілася з москалями й пішла сама по мед. У міру того, як Заруба принесений мед випивав, почував, що сон його морить. Очі йому злипалися, на голову находила морока, потім уже нічого не тямив, схилив голову на стіл і заснув мертвецьким сном.

Москалі пошепотіли між собою, і один із них вийшов надвір та почав кликати:

— Остапе, земляче, батько тебе кличе.

Остап пішов у шинок. Батько хропів, сперши голову на столі.

— Тату, що з вами? Нам їхати! — і почав його тягти за рукав жупана. Старий того не чув. Упав на лаву і спав далі. Тепер сталося щось таке, чого Остап не сподівався. Його схопили іззаду сильні, мов кліщі, руки й викрутили його руки назад. Він пручався що сили, кричав, кликав батька, та той і не ворухнувся. Йому вдалося вирвати одну руку, і нею вгатив москаля у висок, аж вивернув його на землю, але його схопили знову, звязали руки позаду, рот заткали ганчіркою.

— Якого чорта кричиш? Повеземо тебе в Пітер!), віддамо до царського хору, паном будеш.

Остап проклинав у душі і москалів і той Пітер. Лежав звязаний на лаві й мусів дивитися, як його

батькові перетрушують кишені й беруть усе, що знайшли. Таксамо обчистили й Остапа, попаювали між себе пограбовані гроші, а частину виплатили шинкарці, що сварилася з ними і правила для себе більше.

Остапа вивели надвір, привели козацькі коні, на одного з них посадили Остапа та перевязали його ноги мотузом попід живіт коневі. При Остапі залишилося двоє розбишак, — вони пігнали у степ. Два інші пригнали згодом. Остап увесь час думав про батька, що з ним сталося. Йому ввижалася чота козаків, що ось-ось наскочить, та його відібе. Але козаків не було. Харцизи гнали з ним на північ, як окаянні, оминаючи обережно українські оселі.

*

Заруба очунав уже пізно увечір. Побачив себе в степу у траві. Не міг зрозуміти, що з ним сталося, і звідкіля він тут узявся. В голові в нього страшно шуміло, у вухах дзвони дзвонили. Згодом почав нагадувати: шинок у балці, москалі, кремезна шинкарка, дівчата. Дівчата подавали мед москалям, а йому сама шинкарка подавала. Напевно всипала йому до меду якоїсь насонниці, бо ж не можливо, щоб дві чарки так його запаморочили до безтями. Встав на ноги й почув, як світ із ним вертиться. Оглянувся довкруги — ніодної ознаки, де він. По балці ні сліду. Широкий степ безкрай, і то під ніч. При ньому ніякої зброї, все забрали, навіть малий ніжик у кишені. Нічим би і ціпка вирубати, щоб від собак обігнатися.

Пішов степом навмання...

Вже сонце зайшло, як побачив високу могилу.

Коли їхав із Остапом до балки, жадної могили не стрічав. Значить, він ішов тепер у протилежний бік. Та все якось на могилі веселіше буде. Пішов далі. По-

тім виліз на могилу й почав роздивлятися. Та западала чорна ніч, нічогісько не було видко. Сів на могилі й так передімав до ранку.

Над ранком побачив вершки дерев балки. Було ще дуже рано, що йно засіріло. Та зараз нагадав собі Остапа. Що ті московські чорти з парубком зробили? Чей же не вбили, коли і його залишили живим. У балці певно щось довідається. Коли не від тої шинкарки, то від дівчат. Пустився просто на балку. Вже нема чого їхати на Січ. Треба рятувати сина. Він же йому один залишився...

Прийшов під двері господи. Там було тихо. Всі ще спали. Заруба застукав до вікна раз і другий. Хтось усередині заворушився. Відчинилися двері до сіней із хати. Потім сінешні двері відчинилися, й на порозі станула та чорнява дівчина заспана, що її вчора бачив у господі.

— Здорова, дівчино! — привітав її Заруба.

Вона поклала палець на губу, щоб голосно не говорив.

— Не сподівалася я тебе, козаче, тут побачити... Гадала, що тебе ті москалиська вбють... Вчора твого сина повезли кудись... Говорили щось про якийсь царський хор у столиці.

— А що це, дівчино, за клятий шинок, де гостей дурманом напувають, та грабують із усього, та ще в степу на поталу вовкам покидають?

— Добре ще, що покинуть у степу та живим лишать. А то частенько, як напоять зіллям, то можна спати до судного дня... Тут перепродують крадене та пограбоване майно. Тут та відьма гарем⁵⁾ завела. Скуповує від татар та різних харцизів молоді дівчата та молодиці й торгує ними з усякими пройдисвітами. А як котра не хоче утратити жіночої чести, то над нею

страшно знущується той безязикий татарин. Немилосерно побиває, голодом морить...

Дівчина говорила шепотом, заєдно оглядаючись, чи хто її не підслухує.

— Батеньку, добродію мій, заберіть мене з цього пекла, буду вам до смерти дякувати.

— Бідна дитино, — відказав Заруба, — чи ти не бачиш, що в мене ні зброї, ні коня. Як же я тобі поможу?

— Коні тут найдуться, а зброя... — і вона взяла Зарубу за руку й тихо повела його у тьмаву господу та вказала на замкнуті двері.

— Там зброї доволі, — шепнула на вухо.

Заруба підпер двері плічми, пустив засув, і двері відскочили. Побачив комірчину, а в ній повно зброї. Зарубі очі загоріли вогнем. Вибрав шаблю, два пістолі, довгий татарський ганджар⁶), шаблю припняв, а пістолі й ганджар заткнув за пояс. На стіні порохівниці і мішечки з кулями. Усе забрав Заруба, вийшов на світло й налаштував пістолі.

— Тепер, батьку, я виведу два осідлані коні. Втікаймо, куди очі понесуть.

— Так не можна, це не по-козацьки. Я мушу з тою відьмою розмовитися, де ті харцизи мого сина повезли.

Підступив під двері другої кімнати й застукав сильно кулаком у двері.

— Принеси, дівчино, якого доброго мотуза, та живо.

Дівчина скочила до сіней. Заруба не переставав стукати у двері.

— Хто там гримає? — почувся грубий голос шинкарки.

— Гість. Хочу випити чарку меду.

— Чорт тебе так рано носить... — кричала сердито.

— А вже ж чорт, коли москалі коня мені вкрали... Двері нагально відчинилися, і в них показалася шинкарка, люта-прелюта. Пізнала Зарубу.

— Ти знову тут? — крикнула.

— Тут, бо тобі ще за вчорашній мед не заплатив.

— Геть мені звідсіля, а то не вийдеш живий! — крикнула й почала тупотіти ногами.

Заруба побачив у її руках гострий ніж, що вона його добула зза пояса, прискочив до неї і вдарив кулаком у висок, що шинкарка приголомшена заточилася і впала на землю. Він її як-стій ізв'язав мотузом і поклав на лаві.

— Кажі, відьмо, де мій син? — крикнув, винявши ганджар і приклавши їй до горла. — Не скажеш, то твоя смерть тут відразу.

Дівчина не могла на все це дивитися й вийшла до сіней. Їй і в голові не містилося, щоб був хто сильніший за її паню, що не присмирнів би від погляду її страшних очей.

Шинкарка отямилась і закричала диким голосом:
— Мустафа!

На той голос вибіг із другої кімнати той татарин, якого вчора Заруба стрінув у сінях, із ножем у руках. Побачивши свою паню зв'язану на лаві, видав із себе якийсь звірячий голос і з відкритим ротом кинувся з ножем на Зарубу. Та Заруба сподівався нападу, відскочив набік і різнув татарина по шиї ганджаром. Голова татарина скотилася на землю. До хати вскочила дівчина й затетеріла.

Шинкарка, побачивши свого слугу неживим, зверещала несвоїм голосом. Тепер її остання надія пропала. Вона знала, що її жде. Поблідла мов полотно.

— А тепер уже скажеш, де моя дитина? — говорив Заруба.

— Не знаю. Я з ними не їхала...

— Вона бреше, — крикнула дівчина. — Вона була з тими харцизами у змові. І гроші забрала від них за свій хмільний мед. Вона добре знає, куди його повезли. Це її знайомі. Нераз у неї награбоване добро й піймані дівчата продавали.

Шинкарка обкинула дівчину гадючим поглядом.

— Не дивись на мене так, відьмо. Минулося твоє панування. Я вже розказала козакові, що ти за зіллячко. Не минути тобі заслуженої кари!

— Мовчи, гадюко! — кричала шинкарка, — а то я дам тебе якому харцизові на поталу, згинеш, як собака...

Заруба засміявся.

— А ти, небого, не знаєш, що я тебе живою не випущу з рук? — і взяв її сильною рукою під руку, підвів на ноги й поволік надвір під розлогого, галузистого бука.

— Куди ти мене тягнеш? — крикнула залякана шинкарка.

— До люципира в гості.

— Не вбивай мене... Я дам за себе окуп... У мене грошей доволі...

— Набутих із людської кривди. На них іще людські сльози блищать.

— Ти, чоловіче, мене повісити хочеш? — зверщала.

— Побачиш.

І підтягнув бабу під бука, засилив на шию петлю і другий кінець закинув на гіляку й підтяг угору. Баба повисла.

— Тепер, дитино, приклич мені всі твої нещасні посестри. Я їм хочу щось сказати. Де вони?

Дівчина відчинила двері від льоху й покликала дівчат, щоб виходили.

— Слухайте, діти, — казав Заруба, — ваш кат висить на гілляці, а її помічник зарізаний. Ви всі вільні. Можете йти, куди вам завгодно. Та моя рада, щоб ви нікуди не розходилися. Лишайтесь тут, а я або сам прийду, або пришлю когось, що вас виведе звідсіля до якоїсь людської оселі. Я вас тепер не можу забрати, бо їду далеко.

Чорнява дівчина не відступала Заруби ні на крок. Винайшла таку хвилину, що могла з ним поговорити сама.

— Коли ви мене, батьку, маєте тут залишити, то краще вбийте мене на місці...

— Скажи мені, дівчино, хто ти і звідкіля ти?

— Я шляхтянка. З Поділля. Мене забрали татари. Мій батько заможний...

— Я даю тобі козацьке слово, що незабаром прийду сюди, заберу тебе та допоможу добитися до своїх. Погоди. Слова козацького не зломлю. А тепер дай мені якого коня. Мені час їхати. Сама знаєш, що з тобою мені тепер ніяково возитися.

Дівчина не перечила більше. Пішла й вивела гарного коня осідланого. На дорогу дала Зарубі гаманець із грішми.

— Не соромтеся брати. Це ті гроші, що чарівниці від вас у паю дісталися. Це ваші гроші. А в мішку знайдете трохи харчів на дорогу...

*

Остапові в степу виняли ганчірку з рота та розв'язали руки. Роздумуючи над своєю долею, він міркував собі, що силою нічого не вдіє, й почав погоджуватися із своєю долею.

— Куди ви мене везете?

— У Пітер, голубчику. Нам доручили збирати у всій державі хлопців з гарними голосами. В тебе ми помітили неабиякий голос, то й забрали тебе. Ти там знадобишся, і тобі буде добре. Колись нам подякуєш, що ми тобі дорогу до щастя промостили.

— А що з батьком? Певно його вбили, а може та відьма в балці його медом затроїла. Скажіть, будь ласка, батько живий?

— Живий. Ми його у степ винесли, щоб від сонниці прочуняв. Це зілля ми добре знаємо, нераз його вживали, воно не вбиває, лише присипляє...

Остап заспокоївся, десь далеко в душі заблисла надія, що батько його визволить. Москалі попросили його заспівати.

— Поганою ганчіркою запоганили рот, у горло болота напхали, а тепер співай. Як таке будете далі робити, то я зовсім захрипну, і вже ніхто могого голосу не почує.

Москалі налякалися. А що, як справді привезуть до Петербургу захриплу німоту? За це їх по головці не поглядять...

— Що ж тобі робити, щоб голосу не втратив? — спитали.

— Мені не може бути ніколи зимно, бо зараз горло розболить. Мені треба давати краще їсти, ніж ви їсте. Мені не можна на вітрі ні співати, ні говорити. А ви поведіться зі мною мов із турецьким невольником. Що мені робити, як мене привезете до Петербургу без голосу? Хоч з прошеного хліба живи. Та я вам би того не вибачив. Я поскаржусь самій цариці, що ви мені голос знівечили. Цариця, кажуть, нас, козаків любить, вона постоїть за мою кривду, а ви під кнут підете.

Остап пізнав, що тепер має перевагу над москалями. Вони відразу змякли, а він говорив далі:

— Мені їсти хочеться, ніхто мене не спитав, чи я не голодний, а тут іще і співати кажуть.

— А чом же ти не сказав, що голодний? — виправдовувався один.

— Аж казати треба? Самі не знаєте, що людина, коли не поїсть у свій час, то згине?

— Заспокійся, молодий чоловіче, почне вечоріти, станемо на нічліг, а тоді і вечерю зваримо і тебе нагодуємо.

Остап домагався, щоб його як-стій нагодували, тимто валка спинилася, москалі розсіддали коні, поприпинали на припонах, розвели ватру й почали варити, із своїх мішків повиймавши всякої всячини. Остапові давали що-найкращі шматки. Коли наївся, захопив два кожухи, не питаючися, чиї вони, один постелив на землі, другим укрився й незабаром, заснув твердим сном. Уранці його розбудили, дали їсти й зараз подалися в дорогу. Як заїхали в Московщину, почали вступати до московських осель, і Остап мав нагоду придивитися до москалів та порівняти їх самих і їх життя до українців. Вразило його, що в Московщині все сумне, похмуре, одягнене в брудні ганчірки, в чоловіків — червоні заялозені сорочки поверх штанів, не кращі дівчата та молодиці. І пісня така якась дивна, ні сумна, ні весела, не така, як на Україні.

Лежачи нераз у часі нічлігу в московській хаті на лаві під вікном, він повертався з боку на бік, не міг заснути, не було чим дихати, блощиці лазили по всьому тілі, кусали до крові. Придивившись до тієї нечистоти, Остап не міг їсти того, що йому давали. Ів тільки яйця.

Як уже приїхали до Петербургу, Остап був марний, виснажений. Дотого в дорозі обдерся, із нього висало саме ганчіря. Таким не можна було йому стати

перед директором хору, тимто його повели в парню, обмили з болота, вимастили, обстригли та оголили, надягли свіжу білизну, приодягли, дали кілька днів відпочити і щойно тоді повели до директора.

Директор не міг налюбуватися Остаповим голо-сом. Москалям заплатив за такий набуток добрі гроші, а Остапа, не питаючись, звідкіля він, чи добровільно приїхав, чи ні, почали зараз учити початків співу та музики.

Царський хор славний був із добору співаків та доброго вишколу. Найбільше тут було українців. Пізнати це було по їх мові.

Остапові тут не подобалося. Мусів ламати собі язика до московської мови. А землячки з України, що були з ним у хорі, хоч не могли до москвозщини наламати своєї мови, береглись, щоб по-українському не говорити. Остапа примістили з іншими хористами у крилі царської палати й мучили пробами від ранку до ночі. Боячись, щоб не втік, директор казав його пильнувати, нікуди не пускати.

Північне мрячне підсоння відбивалося погано на його настроях. Усе тут не таке, як на Україні. Ні сонця, ні неба. Заєдно сірі облаки, духота. Він не розумів, як тут люди живуть! Думав, що сам тут марно загине, і йому бувало на душі дуже важко.

Науку співу присвоював собі скоро. Незабаром став між першими співаками, і його назначили до тих вибраних, що їх кликали в покої цариці співати на великі свята. Цариця звернула на Остапа свою увагу.

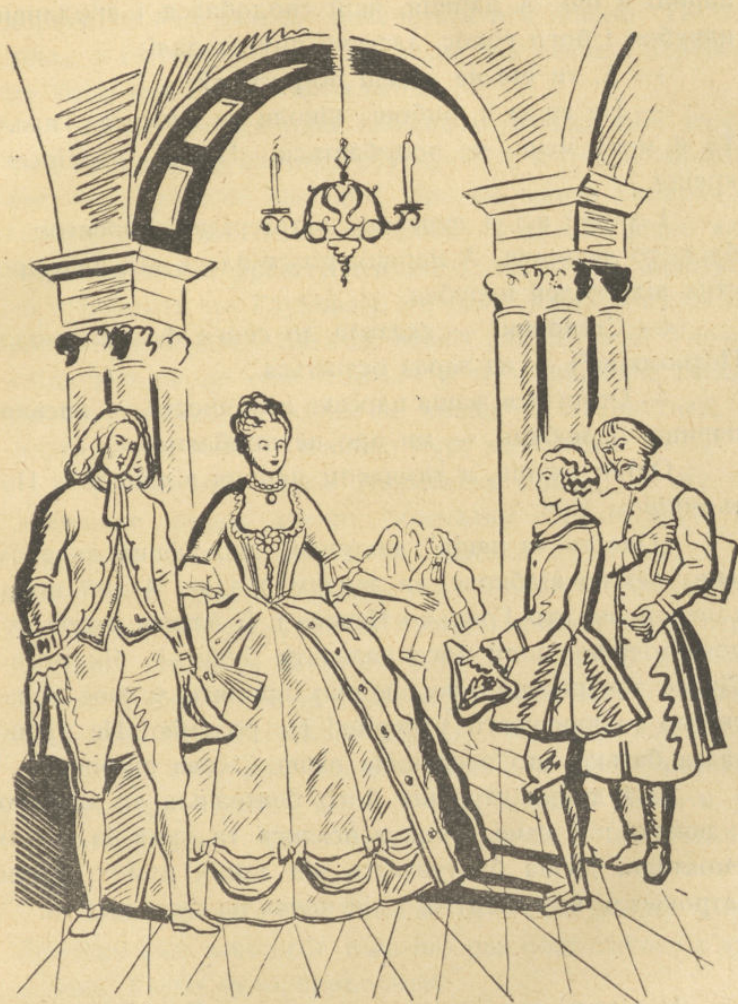
Раз після виступу хору перед нею, підійшла до нього, погладила попід бороду, подивилась йому в очі і спитала:

— Відки, хлопче?

— З України, козак.

— Ти вже тут довго?

— Сього літа зловили мене якісь кацапи й насилу сюди привезли.

Від сміливих Остапових слів, та ще висловлених по-українськи, всі, що були коло цариці, зжахнулись; директор люто поглянув на Остапа.

Від цих сміливих слів, та ще висловлених по-українськи, всі, що були коло цариці, зжахнулись. Директор люто поглянув на Остапа, що спокійно дивився цариці в очі. А цариця, якій сподобався і вродливий парубок і його голос, ласкаво питала далі:

— А, ти ще не знаєш по-руськи?

— Не знаю, і, либонь, ніколи не навчуся. Тяжко. Та й мова мені не подобається. Наша, українська краща.

І знову всі з переляку затетеріли. Директор то блід, то червонів. А цариця розсміялася від цих простих відповідей парубка.

— Степовик! — сказала до свого фельдмаршала (Потьомкіна?) — не зараз освоїться...

— Освоїться, ваша царська величносте, — впевняв царицю її любчик, — ми про це подбаємо.

Остап скипів, а тимчасом цариця відійшла з Потьомкіном далі.

„Оце то та панія”, подумав, „що нашим козакам нашу землю відбирає та зайдам роздає. А той позолочений пан, то Грицько Нечоса⁸⁾. Її назвав народ сучою дочкою, а як його називати будуть? Як могло Січове товариство таку людину прийняти у своє товариство та вписувати у курінь! Не розумію! Не дурно казав батько, що зледащіла наша Січова старшина...”

Такі думки страшно його бентежили та злючою гадюкою під саме серце всисалися та кров із нього смоктали. Душа бунтувалася від таких думок. Вони затроювали йому життя, і він почав на очах нидіти.

*

Із вітром у перегони гнав сотник Заруба на північ. Стежив за слідами, які ще залишили москалі на степовій траві, втікаючи із його вкраденим сином. Зда-

валося йому, що їх певно наздогонить, а що їх лише чотири, то знав, що дасть собі з ними раду.

Над вечір того дня помітив, що його кінь такої дороги не видержить, доведеться йти пішки. Та він дійде, в Петербурзі сина відшукає, він певне в царському хорі, там Заруба його найде.

Та нагадалася одна небезпека. Кілька днів перед-тим він зарубав царського урядовця, а опісля чи-мало вигубив царських драгонів. Про це вже в Петербурзі знають, і за ним певне шукають. І на Січ певно вже прийшов наказ арештувати його, коли там зявиться, та відставити до Глухова⁹⁾, де тоді сиділа московська головна команда. За ним певно вже по всій Україні слідкують, а він сам пхається в те шершеняче гніздо, де його ждуть муки. Чи не краще б завернутися, не перти проти ріжна. Головою муру не пробеш...

Та тут обізвалося батьківське серце. Як же так залишити рідну дитину москалям на поталу? Це був би страшний гріх, який нелегко спокутувати на тому світі. Бо ж пропадала чиста душа козацька. Там її викривлять, зроблять із козака московського пере-вертня, виховають на вовка, що опісля забуде про своє гніздо і своїх братів-козаків роздиратиме. Хлопець молодий, без життєвого досвіду, не видержить спокуси... Чи мало вже москалі нарobili таких яничарів із українців? Правда, його, Зарубу, можуть піймати, тоді він пропаде. Але з чистим сумлінням піде на той світ...

Так міркував собі батько, їдучи вже ходою. Сонце бралось вже заходити. Кінь що раз постогнував і при-ставав. Треба було припочити.

Опинився над берегом якоїсь річки. Розсідлав коня й пустив його, щоб пасся. Назбирав сухої вербо-лози й розпалив багаття. Та нічого було йому варити.

Шукав по кишенях і намацав гаманець із золотом, яке йому дівчина передала при відїзді.

„От золото”, думав, „яке мені ця добряча шляхтянка в руку всунула. Було б за що погуляти в місті. А тут, у степу одного сухаря за це не добудеш”.

Шукав далі при сідлі в мішку, куди звичайно набирають зерна для коня. Нараз знайшов вузлик із харчами, що його повязала дівчина йому на дорогу: буханець хліба, кусок сира, цибулю і добрий шматок печеного мяса. Кинувся на все це мов голодний вовк.

„Цього стане на чотири дні. Добра дівчина... Погано я зробив, що не забрав її з собою. Обіцявся їй вернутися. Та не знаю, чи сам вернуся”.

Кінь уже підпасся, напився води й почав качатися з боку на бік, випростовуючи свій змучений хребет. На Зарубу напала знемога. Дуже спати хотілося. За коня не боявся. Козацький кінь від козака не втече. Навіть не мав сили, щоб устати і припняти його. Закуриив люльку, поклав голову на сідло, прикрився кобеняком¹⁰⁾ і вмить заснув.

Та козак спить у степу одним оком і одним вухом. До його вуха долетів тупіт кінських ніг. Заруба відразу прочунав. Багаття погасло, жівріло ще кілька вугликів. Він прикинув туди хмизу й освітив найближчу околицю. Помітив тупіт лише одного коня! Та все ж треба було вважати. Поклав біля себе обидві набиті пістолі й чекав. Нарешті тупіт приблизився, і Заруба почув жіночий голос:

— Не стріляйте, батьку, це я.

Чорнобрива дівчина! Заруба виразно побачив у сірім тумані її зариси. Заржали обидва коні, дівчина прискочила до багаття.

— А отже я вас здогонила, батьку! Тепер уже мене у степ не проженете.

— Це ти, панночко? Я б ніколи не сподівався тебе тут стрінуги.

Він іще більше чудувався, коли з коня зіскочив молодий козак і впав на землю біля ніг Заруби. Здавалося — зімлів. Заруба взяв дівчину на руки, поклав на свою лежанку та прикрив кобеняком.

— Бідна дитина знесилилася...

Набрав хмизу й розвів вогонь.

— Коли вже така Божа воля, то тебе я не кину. Хоч ти і шляхтянка, то таки хрищена душа.

— Коли я під вашою рукою, то нічого мені боятися. Знаю, що ви постоїте за мене, не даєте бідній сиротині кривди заповідати.

— Не бійся, дитино, життям своїм за тебе заступлюсь.

І не стямився, як дівчина підвелася, схопила його за руку й сильно поцілувала. Із її очей покотилися сльози, кілька з них упало на грубу руку козака.

— А тепер, дитино, бери ось трохи хліба та мяса, що ти мені дала в торбу, та лягай ось тут та проспися. Незадовго треба буде нам їхати далі.

— Припасів доволі набрала я. Там усе при сідлі привязане, — казала дівчина вже крізь сон.

Заруба прикинув палива до ватри, пішов до коней, розсідлав коня дівчини й пустив його на пашу, а сам забрав сідло й поніс до вогню. Сідло було доволі важке. До сідла був приторочений мішок із харчами. Присів при ватрі й закурив люльку.

„Що мені з бідною дівчиною робити? Не покинути ж її самої у степу. За нею десь батько побивається, у Крим гроші на викуп шле. Я її ще не розпитався, хто вона та звідкіля. Шляхтянка, то — шляхтянка. Найкраще по дорозі заверну на Київ і там її в якоїсь

родини приміщу. А вони вже подбають, щоб її до батька відослати”.

Він устав і поправив ватру. Треба було вибиратися в дальшу дорогу. Пішов до коней і повитирав їх сухою травою.

Від його рухів дівчина прокинулася. Всміхнулася до Заруби:

— Добрийдень, батеньку!

— Добрийдень, доню. Поїла б щонебудь. Там щедещо залишилося.

— Не турбуйтеся. Я набрала всього тільки, що до самого Петербургу стане...

— Знаєш, дитино... мені годі буде брати тебе до Петербургу. Збочимо з дороги, я тебе підвезу до Києва й там передам тебе якійсь сімі, щоб тобою попідкувалася.

Дівчина затурбувалася.

— Як же вам із моєї причини тільки дороги накладати і втрачати дорогий час?

— А що ж мені робити? — сказав Заруба, розкладаючи безрадно руки. — Не лишу ж я тебе в степу на поталу бузувірам. Ще тебе захоплять та ще продадуть...

— Спасибі вам, батьку, за ваше добре серце. Та я задалегідь обміркувала собі, як воно буде. Добре, що ви мене з балки не забирали відразу, бо ж тоді треба б було забрати всіх. А як вам з тільки дівчатами воловодитись. Люди б із вас сміялися. Я вже тоді покклала собі, що вас наздогоню. Тимто й дала вам слабшого коня, а для себе залишила бистрішого, щоб не довго було за вами гнатися. Вже тоді я погадала собі, що поїду з вами до Петербургу, може вам у пригоді стану. А щоб мене ніхто не пізнав, я обтяла собі косу й переодяглася за козака. Чому ж би я не могла їхати

з вами, як ваш чура, або син? Як собі гадаєте, але певно не пожалуєте того. Мені страх шкода вашого Остапа... Я була б дуже щаслива, коли б могла де в чому допомогти вам, щоб його визволити. Я панська дитина, шляхтянка, тимто й незгірше за козака держуся на коні і стріляю з рушниці не аби-як...

Заруба здивовано дивився на дівчину.

— Бачу, що ти козир-дівчина, хоч і не знаю, хто ти, хто батьки твої...

— Я називаюся Марія Сваричевська. Я дочка Миколи Сваричевського, багатого шляхтича, виросла на Поділлі над берегом річки Хмільника. Мене вже дома жартівливо козаком прозвали. Я любила волю, герці на коні по широких подільських полях, з рушницею на плечах. І це мене згубило. Одного разу я за далеко загналася й наскочила на невеличкий татарський загонець. Мене піймали на аркан і тій клятій відьмі в балці продали. Там я терпіла страшні муки. Побачила я, що впираючись, нічого не вдію, то й пустилася на хитрощі. Почала відьму змовляти, що мій батько викупить мене хочби й за які великі гроші. Я написала до батька листа, і шинкарка вислала його окремим післанцем. Післанець іще досі не вернувся. Може його де по дорозі і вбили. Шинкарка не неволила мене, як інші дівчата, не замикала мене в льоху. Я могла ходити та їй прислугувати. А що була метка, то вона скоро до мене звикла. Але вона своїми відьомськими очима лякала мене, морозила, я не мала сили її наказам опертися. Так було аж до вашого приїзду. Хотіла я вас, батьку, остерегти, щоб того клятого меду не пили. Та шинкарка вгадала мої думки, прикувала мене своїми очима до місця, мені язик задубів. Таксамо хотіла я й Остапа остерегти, щоб пильнувався. І тут мені відьма не дозволила. Вона була з москалями у змові. Це мені

важить на моїм сумлінні, і я вирішила собі, що всіма силами помагати вам буду, щоб його визволити. Коли я тепер згадаю, що в тому пеклі діялося, то ще й досі волосся мені дубом стає. Не кажу вже того, що ті бідні дівчата натерпілися. Але коли було який статечний гість до господи заблукає, то шинкарка із тим своїм безязиким товаришем його так напоїть, що той уже ніколи не прокинеться. Тоді його обдирали до сорочки, і татарин кудись його прятав. Коли ви мені казали залишитися в балці, поки ви не прийдете мене визволити, то я того не могла зробити. Її гості та приятелі, що в неї бували, знали добре, яке в неї велике багатство, і вони, що за її життя боялися, вважаючи її за відьму, тепер розібрали б усе поміж себе, а нас усіх поперепродували б татарам. А товаришок я теж не могла забрати із собою. Бо й як же пускатися в степ такій дівочій валці? І хоч як мені їх було шкода, я підждала, поки всі поснуть, вивела коня, навантаженого, чим було можна, і пігнула у степ...

Коли почали сідлати коні, дівчині впала шапка з голови. Заруба тоді помітив, що її коси обрізані ножем, та й то так недоладно, що зараз можна було пізнати, що на тій гарній голівці пишалася недавно буйна дівоча коса. Незабаром пустилися в дорогу. Заруба почав своїй товарищці розказувати про свої пригоди з москалями та про те, чому він мусів утікати. Дівчина слухала його уважливо.

— Тим більше, батьку, я вам тепер потрібна, коли ви відважилися лізти тепер у те осяче гніздо, коли знаєте, що за вами шукають. Вас треба берегти, щоб не попали в засідку. Ви сами цього не зможете зробити... Я вас не попустию, хоч ломакою мене відгонять. Я однаково побіжу за вами на край світу...

— Бачу, що ти моторна дівчина і нічого, хитра собі... Добре! Поїдемо обидвоє до столиці. Свята Покрова¹¹⁾ нам допоможе.

*

Подорож тривала довго. Було ще як-так, коли проїздили українські землі. Їх скрізь радо витали, угощали, чим хата багата. Та не так стало, коли віхали в московську землю. Дорога була непривітна. Скрізь люди брудні, погані хати. Тут їх дразнили хахлами й нічого не давали без грошей.

Одного вечора, коли розклалися ночувати, їх наздогонила валка людей з України. Вона їхала теж у столицю. Були це столичники, що їхали до Петербургу з чолобитнею до цариці та з подарунками для московських великих і малих панів, щоб припинили переслідування запорожців та затвердили вольности козацькій й недоторкальність запорозьких земель. Столичники мусіли гладко говорити, знати в Петербурзі входи та переходи. Таких людей у Січовому товаристві багато не було, тимто сливе що року вибирали тих самих. Не була це приємна справа, столичники відпрошувалися, та нічого було робити — вибрали, то й треба їхати. Столичникам грозили все великі небезпеки. По дорозі було можна стрінутися з якими розбишаками, що могли їх пограбувати й повбивати. А у столиці за нерозважне яке слово можна було попасти й у Сибір, та й ніколи вже не побачити України.

До таких столичників вибирали з-року-на-рік полковника Струка. Була це людина бувала, вчена, вмів гарно і плавко говорити, ніколи, як кажуть, не забував язика в роті. Не раз уже протоптав стежку у столицю, писав ізвідтіля до Січі свої доповіді — розумні та певні, виказував віроломство, нещирість і лицемірство

москалів супроти козаків. Він знав, що коли б одне таке його письмо попало в руки московських шпигів, то його чекає Сибір. На це нераз звертав йому увагу генеральний січовий писар, та Струк усе повторяв:

— Раз козі смерть, але ж годі мені промовчати те, що помітив, та не остерегти товариство перед небезпекою від москалів. Якщо ми не спроможёмь заранні показати Москві зуби, то пропадемо, і ніхто нам не допоможе.

У тій валці, що стрінула наших подорожніх, був і Струк. Заруба вже більше ніж двацять років не бував у Січі, знайомі його вже повиводилися. Але ж, стрінувшись із січовиками, побоювався, чи не буде тут який знайомий, котрий міг би його зрадити. Недовіряв уже нікому...

— Слухай, Маріє, — сказав нишком до дівчини; — я боюсь, щоб із тієї валки мене хто не пізнав. Затям собі: я називаюся Іван Дорош, а ти мій син — Максим; ми їдемо прохати царицю, щоб нас не рушала з нашої інгульської паланки¹²). Я вже сам говоритиму за нас обоє, а ти мовчи та вважай, щоб з чим не пробалакалася.

Тимчасом козаки приходили до вогню й обступили їх довкруги.

— Здорові були, люди добрі! — витали їх, гріючи руки до вогню.

— Здорові будьте, спасибі за слово добре. Звідкіля Бог провадить, та куди їдете?

— Перше скажи нам ти, звідкіля ти мандруєш з цим парубком.

— Не з гаразду ми мандруємо. Дістав я двацять п'ять років тому з Коша грамоту на землю під хутір. Мав я трохи грошенят: заснував хутір, загосподарився як-так, став посполитим, одружився, сімю завів. Та

ось навесну приїхав у мій хутір царський комісар, оглянув із усіх боків мій хутір, усе моє добро та й каже до мене по-московському:

»Ти, хахол, забирайся звідсіля, бо твій хутір цариця-государиня кому іншому призначила. З весною, щоб по тобі і духу тут не було, а то все відберемо й тебе — в Сибір за непослушаніє«.

— Моя стара в плач, діти теж, я подумав хвилинку та й кажу:

„Цитьте, ще так зле не буде. Як так можна моє забирати. Я ще щось на таке та видумаю“.

Так успокоюю своїх, хоч і сам не вірю, щоб моя стара голова щось путнього могла на таке видумати. Аж нагадав я собі, що від старих людей чував, — до москаля без грошей не приступай. Взяв я кілька золотих, тай кажу до нього: „Помилуйте, вашмосте, не виганяйте мене, не губіть“, — суну йому гроші тай кажу ще: „Поступіть, будь ласка, до нас перекусити що-небудь“.

— Узяв москаль гроші, навіть не подякував та й не рахував, що йому даю, і зайшов до хати. А жінка йому то цього, то того, а москаль уплітає, аж за вухом тріщить, та не мов той смок. А далі каже до мене:

»Ну, козаче, ще тобі продовжу на один рік, а опісля хутір не твій«.

— Гадаю собі, і це добре: за рік, або москаль здохне, або я вмру, або всіх москалів чума витре, а я за той час поїду до цариці та прохати буду, щоб той указ перемінила та лишила мене в спокою... Тепер уже панове-запорожці, знаєте, чого я у столицю їду.

Запорожці прийняли Зарубу за балакучого дурника...

— Знаєш, чоловіче добрий, не проклинай ти того комісаря, а молись Богу, щоб він довго прожив на

світі, та й щоб його не так то скоро послали на Сибір. Ти йому що-року всунь у руку і спокій матимеш. Ідь, здоров, додому, у столиці із своєю справою не виїзди, щоб її не попсував. Ще таке буде, що твого добрячого комісаря покарають за те, що так довго із справою зволікає, а тебе проженуть. З іншими паланчанами ті чортові комісарі не люблять довго церемонитись — відразу приводять нових балканських переселенців, а тебе кулаком у спину...

Заруба вдав зачудуваного та наляканого.

— Хибá ж так можна?

— Можна. Знаєш, що дурня і в церкві бють. А коли ти думаєш у цариці щонебудь випросити, то ти дитина, не — козак. Ось наші столичники рік-у-рік їздять до того клятого Петербургу, та московським панам запихають пельку нашим добром, а ще нічого для нас доброго звідтіля не привезли, хіба торбу-дві гарних обіцянок, а нашим старшинам яку золоту бляшку з визерунком цариці. Те, що ти там даси панам, то наче в болото кинув. Слухай, козаче, розумних людей і вертайся додому. Того, що ти туди везеш, стане на три рази тому комісареві.

Заруба подумав хвилину і сказав:

— Ні, я таки поїду. Що буде, то й буде. Не люблю я з дороги завертатися. Та от, панове, коли ваша ласка, то дозвольте мені до вас пристати, бо й дороги добре не знаю, і московські поведенції мені чужі.

— Про мене, — сказав найстарший із ватаги; — коли хочеш, приставай до нас. Хліба-соли не пожалуємо, але тобі ні в чому не поможемо.

Заруба рад був, що ніхто його не пізнав, та що безпечніше буде йому їхати в чужий незнайомий край.

Козаки розв'єли великий вогонь, добули з возів

харчі, кухонний посуд і почали варити вечерю. По вечері розставили сторожу й полягали спати.

Коли вже в таборі затихло, хтось присунувся до Заруби й заговорив шепотом:

— Даремне ти, Ничипоре, переді мною ховаєшся та дурника з себе робиш. Я таки пізнав тебе відразу, хоч ми вже дуже давно не бачили один одного.

— І я тепер тебе пізнаю, Струче. Яке це для мене щастя, що ми стрінулися! Ти мудра голова, бувалий чоловік, не в одному мені порадиш.

— Відгадую, що твоя справа не така дурна, як ти її козакам розказав. Оповідж мені поправді, якого чорта ти лізеш у Петербург.

— Ти добре відгадав, — відповів Заруба і розказав йому всю свою пригоду...

— Яке твоє щастя, що ти до Січі не доїхав! Був би ти там так довго, доки не прийшло б письмо-наказ від губернатора, щоб бунтаря Зарубу Ничипора, як на Січі зявиться, піймати й передати до московського ретраншаменту¹³), а звідтіля відставити до Глухова. Тоді б краще тобі на світ не родитись. Ти кажеш, що си на твого піймали і в Петербург повезли. А цей парубок, що з тобою, хто він?

— Це дуже складна історія. Я опісля тобі розповім. А ти думаєш, що старшина допустила б, щоб мене, старого січового товариша самарського куреня, видати ворогам на муки?

Струк задумався.

— Наша старшина годить тепер Москві. За те знає від Москви різних ласк, ось, н. пр., що не дає козацтву вибирати за козацьким законом що року старшину, а урядує вже кілька років. Коли б не те, то товариство давно б її прогнало... А московські агенти поширюють між козацтвом чутки, що це старшина до ви-

бору не допускає. Це давні московські способи, — все і всюди заводити сварку між старшиною й козацтвом. Це все на те, щоб нас знищити. Гетьманщину вже Москва проковтнула, тепер на Запорожжя час...

Замозкли обидва, над тим самим думаючи. Перший відозвався Заруба.

— І немає на це способу? Чи справді наше козацтво так уже зледащило? Міркую, що як би так усі злучилися, вхопили за зброю, то не лише із Запорожжя прогнали б Москву, а й Гетьманщину б відбили!

— На це треба, щоб Господь післав нам другого Сагайдачного, або другого Богдана!

— А ось Богдан зеднався з Московою в Переяславі! — сказав Заруба.

— Богдан тоді не міг инакше. Царські агенти так підбили козацьку чернь одновірством з Московою, що все верещало, що хоче під православного царя, і коли б був Богдан тому спротивився, його були б не з маком. Одні робили це за царські гроші, другі з намови. Та він старався забезпечити нам свободу в умові, тільки що Москва нас зрадила й відбирала нам наші права одне по однім, поки нас зовсім не взяла під свій чобіг. Тепер нам дуже тяжко зпід того чобота визволитися. Москва вбилася в силу, а ми ослабли, мусимо...

— Що, вступатися? Але ж у нас іще кипуча сила живе! Я, їй Богу, не розумію, чого Москва хоче від нас? Ми ж не пхаємося до неї, то вона до нас лізе, землю відбирає та ще за собою тих балканських зайдів волочить. Хибá для неї кращі ті зайди, ніж ми, козаки? Вони ж і так усі діри затикає нами!

— Коли мене послухаєш, я тобі поясню.

— Як не слухати!

— Козацтво, особливе запорозьке, жило досі добичництвом. Жило сливе так, як кочовики. Ми переноси-

лися з місця на місце, не вміли добути з нашої землі того, чого нам до життя було треба — хліба. Ми все це або брали у інших силою, або купували за ті гроші, які на інших здобули. Наші набіги на турецькі та татарські землі й ті грабунки мали колись вагу, бо ж ми відплачували невірним за те, що вони у християнських землях заподіяли. Ми стали Хрестовим чином, як багато таких чинів повстало на Заході. Та згодом магометани уговкались, ослабли, перестали нас чіпати, і вже не було причини їм відплачуватися. Тепер треба було наше добичницьке життя перемінити на хліборобське, або, як кажуть, треба було шаблі на леміш перекувати. Пізнала це наша січова старшина. Із коша давали грамоти козакам на землю, хто лише захотів. Поділили запорозьку землю на паланки. Оселі з козацьким населенням зростали. За яких сто років ми могли б заселити все Запорожжя здоровим роботящим українським населенням. Та Москва цього налякала. Буде Запорожжя одноцілою державою з Січчю як столицею, заселена одноцілим українським народом, осілим на своїй землі, тоді нелегко буде Москві такий край поневолити. Отоді давай цю одноцілу землю дірявити, латати оселями чужими, які певно не підуть із нами проти Москви, а будуть помагати Москві нас приборкувати. Москва ж їм дала землю й допомгла розростись, а не ми. Ми тепер Москві не потрібні. При нашій помочі, нашою кровю загорнула такі простори землі під своє панування, приборкала турка і татарина, на що їй нас тепер?

Струк замовк, а потім додав:

— Одним із випробованих Москвою засобів ослабити й побороти нас, це юдити і цькувати козацтво проти старшин. Робить вона те саме й тепер.

— Як мені Господь pomoже визволити сина, я пошукаю собі десь таку безпечну закутину, куди московське око не сягає, там збиратиму покривджених сміливців і ходитиму скрізь по запорозьких землях загонами та нищити всі московські станиці, постої й посілости тих балканських зайдів. Може, це їх відстрашить, що не будуть до нас пхатися. Хай їх Москва забирає над Волгу. У нас далі дійде до того, що москаль краще поводитися буде з жидом, ніж з нами...

Заки Струк на це відповів — почало свитати. Давні товариші розійшлися.

*

Від тої днини козак Іван Дорош мандрував із козацькою валкою столичників до Петербургу.

Петербург у тому часі не був іще зовсім готовий. Але вже засипали розлогі болота, болотнисту Неву прилиували плести між двома кам'яними берегами, перекинули через неї великий міст, витичили широкі вулиці та майдани й повибудовували кілька великих урядових будинків — між ними займала перше місце Петропавловська кріпость-в'язниця, а далі царська палата, касарні, міністерства, арсенал, величавий собор¹⁴⁾ і церкви, присвячені різним святцям; за містом — багато заїздів, базари, крамниці.

Українські столичники станули в кількох заїздах. Струк порадив Зарубі, щоб пошукав собі якийсь окремих заїзд, бо туди, де він опинився, міг приїхати хтось із України та пізнати його. Заки ще запорожці пішли за своїми справами, Струк ходив із Зарубою й показував йому все, що варто було бачити. Коли прийшли на Невський проспект¹⁵⁾, Струк пристанув, зняв шапку і стиха молився. Заруба цього не зрозумів. Тоді Струк йому вияснив:

— Кілько разів я йду цим проспектом понад берегом цієї ріки, мушу помянути душі тих замучених наших братів-козаків, що працювали на цих страшних болотах і віддали Богу свої душі. Кілько тут славних наших лицарів у тому болоті втопилося! Кілько їх загинуло під батогоми з голоду та холоду!... Дивись на ті рівні кам'яні береги. Тут немає тільки каменів, кілько козацького народу при будові тої клятої столиці заморили...

Прийшли на Невський проспект, Струк пристанув, зняв шапку і стиха молився.

Прийшли під собор.

— Тут що неділі і свята царський хор співає. Той хор, приміщений поки-що у крилі царської палати, приходить цією вулицею до собору, і тут ти можеш побачити сина. Тільки не зрадь себе перед часом, а перше справу добре обдумай. Та як маєш гроші, то все можна зробити. Між москалями за гроші й рідну маму

купиш. На гроші тут дуже ласі, бо ніхто з царських урядовців не знає, коли треба буде в Сибір мандрувати, а в Сибірі гроші теж потрібні.

Обійшли царську палату. Всі проходи були обставлені військом. Пішли на другий кінець міста між заїзди, і тут Заруба примістився: заплатив за хату, харчі, стайню й пашу для коней на цілий місяць згори. Так йому радив зробити Струк.

— Раджу тобі, щоб ви обидва зараз попередяглися за міщан або купців, щоб не звертати на себе уваги поліції.

— А що таке поліція?

— Багато би про це говорити. Поліція це — сторожа не сторожа, військо не військо. Це така царська установа, що все мусить знати, скрізь свій ніс устроювати, все чути, що люди говорять, все бачити і про все, що дізнається, доносити своїй владі. А коли б вона щось довідалася про високих урядовців, міністрів, генералів, то навіть про це має повідомити світлішого¹⁶⁾, а він із усім цим просто до цариці. Ось що таке поліція. Її стерегтися треба, як чорта або чуми...

— То їх тут певне дуже багато! — докинув Заруба.

— На кожному кроці. Вони в мундурах, або й так. Переодягаються за міщан, за купців, за ремісників, як їм треба, ходять скрізь, хрищений нарід спокушують, мов ті діяволи, тягнуть за язик, щоб хто з чим вибалакався, пишуть доноси, арештують, мучать, під шибеницю виводять, або на Сибір.

— А хто ж підглядає та підслухує тих усіх великих панів, тих міністрів, як ти кажеш?

— Теж поліція. Все — поліція. Поліція в Московщині це те саме, що хрибет та кости в коня. Без них кінь не міг би на ногах стояти та козака на собі носити. Тут собі люди потихоньки жартують, що поліція

думає за саму царицю, і колись і її на Сибір виправить...

Перейшли з кіньми на нову квартиру. Заруба присів кінець стола й задумався. Потім ударив руками по столі і сказав:

— Нічого вже моя стара голова не видумає.

— Лишіть це, батьку, на опісля. Тепер ідіть на місто та купіть міщанське убрання, для себе і для мене. Тільки не купуйте будь-яке, щоб нас тут мали за нізащо. Не шкодуйте грошей, це нам у пригоді стане.

Старий пішов і вернувся з оберемком міщанського одягу та нових двох кожухів. А дівчина купила ниток, голок та ножички.

— Підстрижіть мене, батьку, самі кажете, що волосся недоладно обтятье ножем...

А в найближчу неділю пішли обидвое під царську палату слідкувати за хористами, коли йтимуть до собору співати. Перед палатою був великий рух. Заїздили й відїздили карети генералів та міністрів. Наостанку заїхала золочена карета по царицю, запряжена шестірнею. Дівчина задивилася на ті дива й забула про все. Заруба сіпнув її за рукав.

— Не туди ми попали, туди хористів не пускають. Ходім на друге крило.

Та даремно там дожидали — хористи відійшли до собору раніше.

— Хиба почекаємо, аж вертатимуться?

— А чому б не піти і нам до собору?

І тут побачили, як церковна прислуга не пускала у двері собору людей бідно одягнутих. Тепер Заруба нагадав собі, як Марія дораджувала, щоб не купувати якебудь убрання...

У соборі не починали служби, чекали на царицю. Нарешті почувся великий шум. Наші подорожні стали

собі з боку, щоб усе могли бачити. Цариця йшла гордо наперед, за нею йшли пажі¹⁷⁾ та несли довгий хвіст її спідниці. Довкруги дами, генерали, міністри — і „світліший”, що її ніколи не відступався. Тепер заgrimів хор. Заруба слухав і зараз пізнав голос свого Остапа... Серце з радощів голосно забило. Та водночас почав заходити в голову, як би дати йому знати про те, що він приїхав за ним до Петербургу. Знав добре, що його не допустять до нього, а як дізнаються, що він Остапів батько, то сильно його пильнуватимуть.

Архіерейська служба скінчилася. Люди почали виходити зараз по цариці та її прибічниках — до того нікого з церкви не випускали. Тимчасом хористи по-виходили иншим виходом.

— Знову спізнилися! — сказав Заруба.

— Нічого такого не сталося. На другу неділю вийдемо раніше, та вже не будемо ходити довкруги палати, де нас не треба.

Так і зробили. Пильнували під самим собором. Хористи вийшли із своєї домівки. Бистре око Марусі зараз помітило Остапа — йшов у парі ще з одним. Сіпнула старого за рукав.

— Дивіться, батьку, туди, у п'ятому ряді від переду.

Заруба глипнув у той бік і пізнав сина.

— Так, так, це — він. Але ж який же він марний став. Як би по тяжкій недузі...

Зблизилися обоє до того місця, куди хористи переходили. Заруба старався звернути на себе увагу Остапа — сильно закашляв. Та це нічого не допомогло.

— Даремне, батьку, силкуєтесь. Він хоч би й побачив вас, то вас не пізнає. Ви самі не пізнаєте тепер себе.

Проходили попід велике вікно, і Заруба поглянув на себе. Замість козака-запорожця, побачив московського міщанина в довгому халаті.

— А хай тобі всячина! — сказав з пересердям, — що з мене вийшло, аж сором!

— Як же вас може пізнати Остап? Я вже що инше придумала. І як вернулися до заїзду, Марія виклала те, що придумала.

— Отже знайте, ви — Іван Дорош, міщанин із Полтави, а я ваш син — Максим. Ви мене давали вчити до дяківської школи. Тут виявилось, що я маю гарний голос, і на звичайного дяка мене шкода. З таким голосом, хоч би до царського хору, тимто ви мене сюди привезли. Не шкодуйте золота для того якогось директора і всуньте йому в руку гаманець. Кажіть, що вам не зараз бути в Петербурзі, тимто ви платите тепер, та що ще дасьте, аби лише мене добре вчили та на доброго співака вивели. Москалі гроші люблять і певно мене приймуть, хоч би мій голос і не підходив до царського хору. Опісля, відходячи, ви знову дайте москалеві в руку, та просіть, щоб під вечір пустили мене до заїзду по ті дрібниці, що ми привезли з собою. Кажіть, що ще один вузлик із грішми передасьте через мене, бо вам дуже хочеться, щоб ваш синочок вивчився на великого чоловіка, щоб не потребував бути простим міщанином. Він певно повірить, бо знає, що на Україні є такі дурні, які насилу між панів пхаються. Решту, то я вже сама зроблю. А ви під вечір подбайте ще за одного коня з сідлом, і ще за одне міщанське убрання, та будьте готові.

Заруба зрадів.

— Сам Бог мені тебе післав, доню. Без тебе я б нічого не видумав та ще в яку халепу попав.

Пішли обидвоє на домівку хористів. Спершу воторар не хотів їх пустити досередини. Але старий всунув йому срібного рубля в руку, і зараз двері відчинилися. Пішли просто до директора.

Заруба розказав усе так, як його Марія навчила, та ще побренькував гаманцем із золотими рублями, поки вони не опинилися у глибокій кишені директора. Він став дуже ласкавий, зараз прикликав свого підручного й казав пробувати голос Марії.

— Ну, голос іще слабкий, тонкий, та згодом виробиться. Він іще не перейшов на чоловічий. Та це прийде, я його приймаю.

Тепер другий гаманець із рублями підсунув Заруба.

— Поки-що не взяв більше з собою. Та коли ваше високородіє зволите пустити Максима під вечір до мене на заїзд, то я передам іще. Не зараз я буду тут, то краще вже відразу. Максим привіз дещо з собою, то хай би забрав собі.

— Добре, може піти. Сьогодні неділя, науки немає.

— Бувай здоров, Максиме, — сказав Заруба; — слухай у всьому панів, учися пильно, щоб я мав на старі роки із тебе потіху. А коли ти вийдеш у люди, то не забувай твого рідного батька, що допоміг вийти тобі в пани.

Старий буцім то просльозився, обняв Максима, й вийшов і зараз купив коня та привів його до заїзду.

З господарем розплатився і сказав, що таки сьогодні мусить вертатися додому.

Марію повели між новиків. Вона розглядалася за Остапом, та його тут не було. Пішла до великих сіней, де хористи проходжувалися, й помітила тут Остапа. Почала в нього зперто вдивлятися, поки таки не звернув на неї уваги. Нагадував собі, що десь те личко ба-

чив, та не міг нагадати, де. Марія дала йому очима знати, що має йому щось сказати, і він пішов за нею на кінець сіней, де нікого не було.

— Остапе, батько тебе здоровить. Буть готовий...

Остап задеревів, що слова не міг був промовити. Коли отямився й оглянувся за Марією, її вже тут не було. Зате побачив її за обідом. Хористи вказували на неї, на новика з Хахландії¹⁸) і підсміхалися.

А по обіді пішла зараз до директора і пригадалася, що їй би піти до заїзду та попринести свою мізерію¹⁹) та й принести... решту грошей, що батько мав передати. Директор саме збирався покластися по обіді спати, та натяк на гроші його витверезив.

— Добре, Максиме, я дам тобі зараз дозвіл.

— Та ще, ваше високородіє, будьте ласкаві виправити зі мною ще когось, щоб мені поміг усе забрати. Та ще, ваше високородіє, я буду вертатися з грішми, не доведи Господи якої напасти, а ще я й дороги добре не знаю, то було б дуже погано, і батько б мені цього не вибачив...

Директор подумав і згодився післати з Максимом слугу.

— Слугу? — сказала Марія ображено; — я міщанський син і мав би йти із слугою? Ніколи. Краще я не піду.

Директорові стало шкода обіцяних грошей.

— А кого ж тобі дам?

— Хай би котрийсь із хористів пішов...

Директор ізнову задумався.

— Добре, напишу пропуск для тебе, та ще для одного, лише не забаріться.

Написав на шматку сірого паперу пропуск для двох хористів, не назвавши їх по імені.

Марія вхопила цидулку, поцілувала директора

в руку й вибігла до сіней шукати за Остапом. Проходячи біля нього, сказала наказово:

— Візьми свою кирею²⁰) і йди зараз за мною.

Остап послухав і за малу хвилину вже стояв біля Марії, готовий у дорогу.

— Ходім!

Двері відчинилися, воротар сховав собі цидулку, а вони вискочили на вулицю. Вела Марія.

Заруба ждав Марії дуже нетерпляче: ану ж дівчину пізнали, та ще до вязниці запровторили. Але три коні таки держав на поготові, купив припасів на дорогу й навючив усе на коні.

Почало темніти, як Марія вбігла в хату з Остапом. Заруба дуже зрадів і взяв сина в обійми.

— Дитино моя, не сподівався я тебе так швидко побачити...

Якийсь час стояли обидва, обнявшись.

— Не час тепер на обійми, — сказала Марія, — переодягнись, Остапе, в міщанське, зараз їдемо.

— А знай, Остапе, що все це завдячуємо цій бравій дівчині...

— Дівчині? — сказав здивований Остап, дивлячись на Марію.

— Говорите й робите, мов малі діти, — говорила сердито Марія. — Нам земля під ногами горить, за нами, певно буде погоня, а вам на розмови збирається. Зараз до роботи!

Старий пішов із Марією до коней, Остап скидав із себе убрання царського хориста й надягав міщанське, яке батько купив йому в місті.

— Сину! Ми готові. В дорогу!

Посідали на коні. Господар заїзду з поклоном виводив їх із дому.

Директор царського хору любив після доброго обіду добре проспатися. В тому часі ніхто не мав до нього доступу.

Так було й того дня. Вже було пізно, коли він пробудився. Нагадав собі зараз, що молодий Дорош мав принести від батька гроші, і йому було пильно чим-швидше дістати їх у руки. Казав слугі покликати Максима Дороша. Слуга довго не вертався, та нарешті звістив, що хлопець іще не вернувся з міста.

— Розпитай зараз, — гримнув на слугу, — котрий із хористів ходив з молодим Дорошем до міста, і хай зараз до мене приходить.

Знову довго слуга не вертався, аж прийшов сказати, що ходив Остап Зарубенко і теж іще не вернувся.

— Зрада! — крикнув їх високородіє. — Одурили мене! Та чорт бери того якогось Дороша. Але за Зарубенка заплатила казна²¹⁾ великі гроші, і це треба буде казні звернути.

Почав ходити по хаті, не знаючи, що йому робити. Біда! Ще як що до чого, у Сибір попаде! Гроші пусте, Дорош лишив досить, буде з чого заплатити, та ще й самому йому лишиться. Але ж на Зарубенка сама цариця увагу звернула... Що йому сказати, коли про нього вона зволить спитати...

Та зараз нагадав собі свого приятеля Акакієва, петербурзького поліцмайстра. Не одну чарку разом випили, він тепер певно не відмовить своєї помочі, порятує його в біді.

Схопився й подався до поліцмайстра.

— Коли це щойно сьогодні ввечір трапилось, то я вишлю за ними погоню на перекладних конях; до позавтра їх певно здогонять і приведуть.

Поліцмайстер казав собі описати втікачів, того міщанина з Полтави та його сина Максима. Про тре-

тього не питав, бо він певно переодягнувся, втікаючи з ними. Зараз прикликав до себе свого підручного й видав йому наказ:

— Старого можеш і вбити, як того буде треба, а обох молодих піймати і привести цілих. Візьмеш пять із собою, буде з тебе. Та насамперед підеш віднайти той заїзд, де вони тут гостювали.

Поліцисти порозбігалися на розшуки, ганялися собою до ранку, і нічого не знайшли. Ніхто нічого не видав, не чував. Господар заїзду, де стояв Заруба, присягався, що таких людей у нього ніколи не було.

„Куди ж би вони могли поїхати“, — думав собі поліцмайстер, стукаючи собі пальцем по чолі, — як не у Хахландію? А туди один шлях...

І він наказав підручному спрямувати погоню на шлях, що вів на Україну.

*

Поки втікачі виїхали з міста, їхали поволі, щоб не звертати на себе уваги поліції. Щойно за містом пустилися скоком.

Аж тепер у дорозі Заруба розказав синові, хто та дівчина.

— Вір мені, сину, що без цієї дівчини, я був би нічого не видумав і нічого не зробив. Вона своїм розумцем водила мене за собою, як котика за стеблом. У всьому я її слухав, бо від того дурману, що ним мене ті шельми там у балці напоїли, я геть-чисто утратив глузди. Дотого подумати, що вона шляхтянка, а така нам щира.

— Шляхтянка? — здивувався Остап.

— То що, що шляхтянка, але ж я з того самого народу, що й ви, козаки, і тієї самої віри, тим самим духом живемо, всім нам рідна мати — Україна. Мої

предки билися за Україну в козацькому війську, мій дід воював з покійним полковником Богуном. То великий лицар був і мого діда полюбив. Дід не вертався вже додому, осівся хутором під Винницею, і його добро перейшло на мого батька. Живе ж мій батько в селі Погожому коло Винниці. А як я попала сюди, то ви вже знаєте, і це — правда.

— Чом же ти мені того всього раніше не сказала? — спитав Заруба.

— Бо ви б мене були завели до Винниці, і я б не була могла зробити того, що зробила... — і кинула якимсь напів-лукавим оком на Остапа.

Усі засміялися.

Від тепер Остап не відступав уже від Марії.

Перший нічліг випав їм яких дванацять миль від Петербургу під голим небом. До московських сіл незручно було їм поступати, щоб москалі їх не піймали. Так було і другого вечора. Надворі потискав мороз, треба було розвести вогонь. Вже повечеряли, поклалися спати, та Марія, лежачи на кожусі, почула далекий тупіт коней.

— Так буде, як я казала, за нами погоня.

— То не один кінь, а більше їх буде! — сказав Остап.

— Буде пятеро, або шестеро.

Марія як-стій придушила полум'я, але залишила під рукою сухого хмизу та трави, щоб, коли треба буде, можна до жару прикласти та засвітити.

— Придивіться, діти, до пістоль. Маємо їх шість і дві шаблі. Не робіть нічого, поки я не почну перший, — сказав Заруба, почувуючи, що в ньому відізвалася запорозька душа.

Тупіт зближався. Погоня, здається, не бачила їх,

бо подумя погасло. Поліцисти кричали навмання, зближаючись до коней:

— Стійте, бо стріляємо!

— Ми тут, — крикнув Заруба, — ми не втікаємо. Чого хочете від спокійних подорожніх?

Поліцисти пішли за голосом просто на них. Умить їх Заруба почислив; було їх п'ятеро, шостий лишився при конях.

— Зараз вам покажемо, прокляті хахли, чого ми від вас хочемо!

— То кажіть зараз, ми готові вас слухати!

Замість відповіді, старий поліцист підніс угору ланцюги та побрякнув ними.

В ту мить Заруба вихопив із під поли шаблю, і старший не стямився, як голова його скотилася вниз. Остап зробив те саме з другим. Поліцисти того не сподівалися. Тепер Марія прицілилася з пістолі і поцілила третього москаля в самі груди. Заруба почав рубати ще тих двох, як Остап підбіг до шостого, що держав коні за повіді, і скалічив йому руку.

— Сюди до мене! — кричав Остап.

Підбігла Марія. Він передав їй шестеро коней, а москаля із зраненою рукою приволік до вогню.

Заруба підпалював ватру.

— Скажи мені, голубчику, хто вас післав нас здогоняти?

— Поліція... Післав нас поліцмайстер наздогонити вас і привести в кайданах вас двох, а старого можна нам було і вбити. Перевяжіть мені руку й пустіть. А ви, сякі-такі, не втечете, піде друга погоня.

— Не вийдеш ти від нас живий, щоб другу погоню на нас спровадив. Заруба рубнув його по шиї. — А нам, діти, не можна тут довше залишатися. Шукаймо іншого місця. Тепер нам повелось, та як буде далі,

В ту мить Заруба вихопив із під поли шаблю... Остап зробив
те саме... Марія прицілилася з пістолі.

Господь знає. Сідлаймо коні і в дорогу! Московські коні заберемо теж, і зброю. Воно придасться. А де Марія?

— Пильнує московських коней.

— Маріє, з кіньми сюди!

Марія привела шестеро добрих коней. Перешукали сідла, забрали, що було навючене.

— На ці коні навючимо пашу для коней і те, що знайдемо для себе.

Над вечір другого дня надибали в полі велику шопу, загороджену плотом із трьох боків. Тут, мабуть, складали сіно, трохи його ще залишилося.

— Місце це для нас наче вибране, — сказав Остап, — е де захиститися, е чим запалити та погодувати коні.

Завели коні в шопу, розсідлали, поставили при сіні.

— Тепер ви обидва лягайте спати, а я пильнуватиму, — сказала Марія, — якось мене сон відійшов зовсім.

Син і батько полягали й зараз поснули. Марія розвела невеликий вогонь так, щоб лише можна було погріти руки та побачити, як би яка небезпека зближалася. Коли трохи проспалися, присилували Марію лягти, щоб хоч трохи відпочила.

— Золото дівчина, — шептав старий Заруба до сина, — дай тобі, Боже, таку дружину собі знайти...

— Нащо мені знаходити, — відповів весело Остап, — коли я вже її найшов! Аби лише добитися до якого українського села, зараз підемо до церкви та повінчаємось.

— А як вона не схоче?

На те зпід кожуха відізналася Марія:

— Схоче. Пощо ж би їй було світами ганятися, коли б вона була Остапа не полюбила від першого погляду, там у балці...

— Ну, вір же тут жінці, — сказав весело старий, — вдає, що буцім спить, а вона підслухує, що про неї говорять...

— Розумна людина ніколи не затикає вух, коли про неї люди говорять, зле, чи добре.

Вона вискочила зпід кожуха, обняла Остапа за шию та сильно поцілувала.

— От дивіться, добрі люди, під моїм сторожким оком уже змовилися, а я й не помітив...

*

На сході зарожевіло небо. Земля примерзла. Десь у якомусь селі співали півні. Виїхали із шопи й пігнули вперед. Так їхали з дня на день. Ночували найбільше в лісі, бо без вогню було тепер неможливо. Уся їх турбота була, щоб не допасти на яку московську військову частину.

Старого козака обсіли чорні гадки. Памятав слова Струка, що на січове товариство нема вже що покладатися. На цю думку бунтувалася його козацька душа. Не можна так опускати рук. Хай буде, що буде, а він, Заруба, так легенько не вкладе своєї голови під московське ярмо. Усю дорогу над цим думав, не говорячи про це ні з сином, ні з Марією. „Ім тепер рожевий світ перед очима, пощо їм найкращі хвилини молодого життя затроювати такими турботами. Прийде час, самі пізнають”.

Усім уже хотілося добитися до України, між своїх людей, де не треба ховатися по нетрях, мов тим диким звірятам.

Хоч і її тепер присіла ненаситна Москва, що задурманила людям голову чадом православного одновірства, а все ж — свої люди.

Нарешті добралися до Гетьманщини. Вже була зима. Сніги вкрили землю білою плахтою. Потічки та

річки позамерзали. Тепер уже годі було ночувати під голим небом. Заруба впрошувався на ніч до селянських хат. І тут сум обрав собі осідок. Цариця скрізь заводила кріпацтво. Московські пани над простим народом страшно знущалися. А козацтво москалі перемінювали в московське військо, перетворювали козаків у пікінерів, драгунів, та чорт знає, як там вони називаються. Та ще коли б дозволили бодай у рідній землі служити, а то тисячами висилали в чужі краї воювати, забирати чужу землю для Москви.

З ким було заговорив Заруба, старався пригадати, чим ми були й заслужили собі бути, що з нас Москва поробила, старався прикликати на пам'ять славу бувальщину. Люди памятали старі часи, але ж усі були якісь залякані. Заки було хто скаже яке слово, то оглядається, чи його хто не підслухує. Замовкли козацькі думи та пісні. Москалі порозганяли кобзарів, щоб своїми думами не нагадували колишньої слави, щоб Україна заснула вічним сном аж до судного дня...

Різдво відсвяткували в якомусь закинутому селі, і тут у невеличкій сільській церковці повінчалися Остап із Марією.

— А тепер, діти, коли ми заїдемо в Самарську паланку, я хочу поїхати в наше село, провідати старі кути, може доведеться мені віднайти могилу дружини та помолитися на ній за її замучену душу...

— Небезпечно, тату, вам туди пускатися. Там вас пізнають, піймають та москалям оддадуть, — відраджувала Марія.

— Як же ти гадаєш, доню, щоб я від цього відмовився? Я довше не видержу, не матиму спокою, поки її могили не відшукаю.

— Я не кажу, щоб не їхати, але не самому їхати, а добратися собі ватагу бравих козаків. А ми знайдемо

на Україні багато таких, що їх Москва з теплого кубельця прогнала. Та передусім нам відпочити треба в якомусь безпечному місці, зібрати товариство, а тоді з Богом!

— Де ж є для нас таке безпечне місце, де б нам відпочити.

— Ви, тату, забули про нашу балку. В її печері набезпечно три сотні козаків помістяться, враз із кінями та припасами. Ми там ще і гроші знайдемо. Ключ від льоху, де гроші шинкарка ховала, в мене схований, ніхто про нього не знає.

Довго довелося блукати по степу, заки відшукали балку. Тут не було нікого. Колишній шинок був зруйнований. Передня стіна враз із поломаними дверима лежала на землі. Видко було, що приятелі тут не гостювали.

Марія пішла з запаленою скипкою туди, де колись жила шинкарка з безязыким слугою. Зпід печі випорпала довгий залізний ключ.

— Ходіть за мною!

В однім заглибі, засипанім землею, прочистили місце до захованих дверей. Їх відомкнула Марія залізним ключем. — Перед ними були східці до льоху.

— З цією роботою ми маємо доволі часу, — сказав Заруба, — тепер треба забезпечити печеру перед морозом та непроханими гістьми.

Марія найшла десь у смітті стару заржавілу сокиру. Почалася гаряча робота. Незабаром можна вже було коні забезпечити та самим сяк-так приміститися. Почалося в балці нове життя. Остап часто виїжджав в околицю і збирав козаків, що їх така сама доля стрінула, як і Зарубів. Старий їх переглядав, гуртував, учив військового порядку.

На цьому зійшов великий піст, надходила весна. Сніг танув і зникав, рушили потічки зі шматками поломаного льоду. Показувала травичка із землі свої стебельця. Зпоміж неї вихиляли свої жовті, білі та червоні голівки квіти, всміхалися до ясного сонця, раділи новим життям. З півдня налітали ластівки, бузьки, дикі гуси, журавлі, жайворонки.

Заруба скликав свою сотню.

— Хлопці, нам час спробувати щастя. За три дні рушаємо. Оглянь кожний свою зброю, впорядкуй коням копита. Наше гасло — помста! Та ще одне. У кого немає серця штовхнути ворога в саме серце, хай краще йде додому, нам таких не треба. Не забувайте, що й москалі, й їх заїди з нашими дідами та бабусями, з нашими дітьми робили! Коли будемо милосерні та вибачливі, ніколи їх не відстрашимо, щоб до нас не лізли.

— Смерть нашим ворогам! — гукнули в один голос козаки.

*

Третього дня над вечір виїхала з балки сотня під проводом самого Заруби. Йшла просто на Нову Сербію²²). Заруба хотів почати від того місця, де стояв його хутір.

Над ранком заїхали в густий ліс, що ріс недалеко його села, і тут перестояли цілий день, чекаючи ночі. Кожний козак приладив собі вихоть сухої трави до підпалу. Заруба розділив свою сотню на три частини. Пішли в село із трьох сторін відразу. У трьох сторонах запалали стріхи. Із хат виходили заспані серби. Настав крик та голосіння. Козаки крикнули умовлене гасло й погнали вихром селом, рубаючи шаблями, кого попало. Довкруги хат лежали трупи та ранені.

— Не пхайтеся в чуже, — кричали козаки, — то ніхто вас не буде чіпатися.

Зібралися на майдані, щоб коні та люди відпочили.

Хутори горіли.

На світі валка, пограбувавши, запала в ліс і попрямувала до своєї балки.

*

Наскоки на Нову Сербію повторялися до половини літа. По кожному такому наскоку що раз більше месників приходило, можна вже було нападати на три руки відразу. Між балканськими поселенцями настав великий сполох. Сподівалися тут кращого, ніж було в них під турком, а опинилися відразу бездомними серед чужих їм українських людей. Пішли скарги до губернії. Тут страшно лютували й посилали звіти до Петербургу.

А саме в тому часі була козацька депутація столичників. Вже близько рік виходжували ноги по різних московських достойниках, та не добули дозволу стати перед царицею. За великі гостинці їх годували обіцянками, а як гостинців не стало, то говорити не захотіли. І тоді саме надійшло зловісне письмо губернії про бунт, про нищення поселенців ватагою Ничипора Заруби, що несподівано нападає на оселі, грабує населення, палить і всіх вибиває впень. Наслідки всього цього такі, що поселенців мусить казна годувати, деякі втікають до Молдавії і скрізь говорять, що Росія їх ошукала, і ті, що вже мандрували на Україну, починають вертатися.

Запорозькі депутати про все це не знали. Вони явилися саме в Потьомкіна по відповідь, яку обіцяв їм дати перед їх відїздом додому. „Світліший”, побачивши їх, позеленів зі злості й почав їх на привитання лаяти по-московськи, мовляв, вони приїдять сюди,

щоб шпигувати, а самі в себе наказують робити бунти, щоб царицю змусити до уступок.

Столичники поглядали один по одному допитливо, не знаючи, в чому справа.

— Вибачте, світліший, ми про ніщо не знаємо. Вже близько рік, як ми в Петербурзі, на відповідь чекаємо...

— Відповідь наша така: тих розбишак-запорожців розженемо на чотири вітри, Січ зруйнуємо, що і знаку по ній не лишиться. Я сам подбаю, щоб такий наказ государиня видала своїм військам.

Козаки отетеріли. Такого вони не сподівалися. Полковник Пилип Чубатий закипів гнівом.

— Світліший — тут у столиці, а на Запорожжі ти козак Грицько Нечоса, товариш. За нашим козацьким законом такий товариш, що козацтво зраджує та погибіль на нього наводить, підлягає карі смерті. Такого закопують живого в землі як зрадника. Уважай, товаришу, щоб коли запорожцям у руки не попався!

Потьомкіном аж підкинуло від такого зухвальства.

— Арештувати, у вязницю з ним, а відтак на Сибір!

Чубатий не злякався, вдарив по шаблі рукою і сказав:

— Я посол, ніхто не сміє мене доторкнутися.

Потьомкін поблід.

— Варта! — закричав як не свій.

Тоді виступив суддя Головатий:

— Заспокійся, світліший, коли полковник провинився, то ми його нашим козацьким судом судитимемо. Тут не має ніхто права нас судити...

— Мовчати! — заверещав несвоїм голосом Потьомкін.

Тепер виступив сотник Горішний і, звертаючися до Чубатого, сказав:

— Не турбуйся, товаришу. Як поїдеш у Сибір, то світліший дасть того коня, що торік вижебрав собі в нашого кошового²³).

У цю мить зявилося в салі кількох гвардейців із офіциром.

— Тих трьох, — сказав, показуючи на Чубатого, Головатого й Горішного — в кайдани й у вязницю аж до дальшого розпорядку. — А ви всі геть, щоб і духу по вас не було, а то всім — Сибір!

— А незабаром і ти, світліший, до нас туди завітаєш, коли государиня зволить тебе туди післати... — завважив Горішний, віддаючи офіцирові свою шаблю.

А Чубатий, віддаючи свою шаблю, звернувся до своїх товаришів:

— Поклоніться від мене січовому товариству, матері-Січі, і скажіть, що Москва все нас обдурювала, все нас зраджувала, і не сподіватися нам від неї добра!

Запорозькі депутати не залишили своїх товаришів без допомоги. Вийшовши від Потьомкіна, пішли до інших впливових людей, що недолюбляли того новоспеченого князя. Ті люди пішли до цариці і зясували їй, що Потьомкін згаряча попсував справу: бо коли дійсно в столиці вирішено зруйнувати Січ, то не треба було того розголошувати, а то козаки заздалегідь приготувляться до оборони. А вже арештування депутатів, то хибá нечувана ніде у світі річ, увесь світ на Росію буде ремствувати...

За два дні вся депутація запорозька відїздила з тим самим, з чим приїхала. Тільки вже без того добра, що привезла сюди москалям.

Заки прийшли накази із столиці до губернії, як присмирити бунт, ватаги Заруби мали доволі часу погуляти по Новій Сербії. Вони нищили все по дорозі, а коли стрінули які відділи московського війська, то нищили їх, забираючи коні і зброю.

Нарешті прийшов наказ винищити ті загони військом. Москалям здавалося, що на це досить буде одного драгунського полку. Перешукали всю Нову Сербію, не стрінувши нікого. Заруба із своєю ватагою ховався в лісі, він знав, що туди підуть за ним драгуни, того тільки чекав. Казав поробити засіки та вовчі доли, по всіх стежках, доріжках та переходах понакидати зрубаного дерева. Драгуни розвинулися в довгу лаву, щоб як-найбільше ліса загорнути. Дрібні козацькі піші чоти заступали їм дорогу й по короткій мушкетній стрілянині уступали, втікаючи. Драгуни пускалися за ними в погоню — на свою загибель. Задні частини напірали на передні, а ті падали в рови, а тоді козаки виростали наче зпід землі. Стріляли з мушкетів, перевертали на них підрубані дерева. А кому вдалося втекти з тої халепи, то аби показався на краю ліса, падав від козацької кулі.

Коли в губернії про це довідалися, то з люті мало не показалися. Пішов наказ усіх офіцерів того полку розстріляти.

Та розстрілювати не було кого, ніодин живим не залишився...

*

Рішено на ватагу післати більше війська. В губернії боялися, що з цього може спалахнути великий вогонь, бо ходили чутки, що Польща хоче заманити до себе козаків, що навіть висилає на запорозькі землі своїх емісарів²⁴). Генерал Зарубаєв дістав наказ узяти

дві дивізії з артилерією й рушити в похід, при чому — полонених не брати, а все вибивати.

Заруба такого не сподівався. Гадав, що по попереднім розгромі Москва не зважиться їх зачіпати, що переселенці налякаються й перестануть пхатися. Не сподіваючися лиха, робив свою роботу далі.

Аж тут одного ранку дали Зарубі знати, що Москва його оточила з усіх боків. В котрий лише бік козацькі стежі пустилися, натрапляли на московські частини. Заруба як-стій скликав своїх старших і наказав ударити на південну стіну московську, тудою буде найближче сховатися в балці, а там можна довго оборонятися, поки москалі не вистріляють усю муніцію; тоді можна буде вискочити і пробитися крізь московський обруч.

Генерал Зарубаєв неначе відгадав козацьку думку: коли, мовляв, козаки мають якийсь схов, то певне на півдні й туди схочуть пройти. Він казав своїм частинам ті місця зміцнити й поставити там гармату.

Заруба вдарив у той бік усією силою. Як лише козаки вибилися з ліса, московські піхотинці розступилися, і на козаків гримнули гармати.

— Назад до ліса! — впав наказ Заруби.

Впало багато козаків. Інші як-стій завернули й подалися вміть на схід. Там не було такого опору, і заки москалі поспішили туди з підмогою, козаки вже вийшли з ліса й, забираючи із собою ранених, помчали у степ.

Між раненими був і Заруба. Мушкетна куля поцілила його у груди, і він повалився з коня. Надлетів Остап. Козаки подали йому на коня раненого батька.

— Держіться, тату, мене за шию. Ми втечемо.

Втікали що-сили. Із грудей отамана стікала кров. Остап гнав вихром, за ним поспішали товариші. На-

решті добігли до балки. Зняли старого з коня. До нього припала Марія. Вона була бліда, мов полотно, але рука в неї не затремтіла, коли перевязувала рану. Видко було, що з отамана життя відходить. Він був іще при пам'яті. З трудом підніс руку й поклав її на голову Марії.

— Боже тебе благослови, доню — прошепотів. — Прощайте, діточки... любіть одне одного... Немає вам що робити в цьому московському пеклі... Чим-дуж тікайте за Дніпро...

Хотів іще щось говорити, але сили не стало. Закашлявся, і козацька душа полетіла на той світ.

Заплакали козаки за своїм отаманом і почали копати яму під розлогим кленом у балці. Остап закрив очі батькові, прикрив тіло червоною китайкою. Поклали отамана в глибоку могилу, засипали землею. Коли вже станула висока могила, а на ній дубовий хрест, козаки заспівали:

Рости, рости, та клен-древо, рости вгору високо — поховали пана-отамана в сиру землю глибоко.

Остап скликав козаків.

— Панове-товариство! Не стало нашого отамана, а ми без його проводу не дамо собі ради. Не встоїмось перед московською силою. Незабаром вони нас винюшать і вигублять. Моя рада така: не чекаймо на них. Розпаюймо те, що в цій печері, та порозходімся у світ за очі. Втікаймо за Дніпро. Так радив покійний батько. Така наша козацька доля. Я виїжджаю сьогодні ввечір із дружиною. Прощайте, товариші, не згадуйте лихим словом.

— Прощай, брате-Остапе, щаслива тобі дорога! При ньому стояла Марія.

— Де ж ми дінемося, Марусе?

— До батька нам дорога, Остапе. До села Погужого. На хутір. Там нас приймуть щирим серцем...

АНДРІЙ ЧАЙКОВСЬКИЙ.

СЕЛО ПИШНІВЦІ В ЧАСІ СКАСУВАННЯ ПАНЩИНИ.

На початку цієї книжечки ми зазначили, що Андрій Чайковський малою дитиною пробував у своїх свояків у селі Гордині, самбірськог повіту. В селі цьому живуть селяни і дрібна шляхта. Письменник добре приглянувся життю одних і других, і події перших його шляхотських повістей відбуваються саме в Гордині — та тільки назву цього села Чайковський перемінив на „Пишнівці” (пор. народню пісню: „Ой, ти дівчино, горда та пишна”), бо ж у тому часі ще жили люди, які могли пам’ятати те, про що письменник писав.

Ми тут подаємо деякі вийнятки про це село з обидвох повістей Чайковського: з початку повісти „Олюнька” та з 2. частини повісти „В чужім гнізді”. Правда, письменник оповідає про давні часи, не про ті, коли він сам жив у Гордині. Але ж до того часу в поглядах та думках нашої дрібної шляхти мало що змінилося, то й образ життя її вийшов у нього правдивий. Ще й тепер, хоч від того часу минуло тільки років, збереглося багато з усього того, чим жила й дихала наша дрібна підгірська

Андрій Чайковський
(портрет із тих часів, коли письменник писав „Олюньку” і „В чужім гнізді”).

шляхта. Тільки ж уже децю з усього того позатиралося. Багато шляхотських дітей покінчало середні й високі школи, і вони повносили немало змін у погляди нашої шляхти. Та й саме життя багато дечого нового повносило. І коли Чайковський розповідає у своїх повістях про ве-

Зїзд українських письменників, мистців, культурних діячів і вчених із Галичини й Буковини в листопаді 1898. року у Львові з приводу ювілею століття відродження українського письменства (другий зправа сидить — А. Чайковський).

лику ворожнечу між шляхтою та „хлопами”, то та ворожнеча, хоч і буває, то вона притупилася, і розумні люди дивляються, щоб їй не було, щоб одні і другі жили у згоді, як діти того самого народу, які живуть і працюють для одної мети.

Як ми сказали, Чайковський переніс своє оповідання у шляхотських повістях у давніші часи, і то в часи — перед скасуванням панщини на наших селах. Подаємо вийняток із тих часів, коли селяни, через скасування

*панщини ставали із суспільного погляду рівними шлях-
ті, яка панщини не робила. Але ж, ясна річ, різниць між
одними і другими скасування панщини затерти не могло.
На це треба було довгого часу. А як прийняли селяни
це скасування, про це вийняток дає дуже гарний образ...*

Над Дністром на правому березі, дві милі нижче міста Самбора, лежить велике село Пишнівці. Лежить воно на узгір'ї в чорній, родючій землі. Одна його половина, та, що ід Дністрові, положена нижче, і частенько Дністер, виливаючи нагально свої води в тих сторонах, заглядає до хат і виганяє їх мешканців і з товаром і з тим, що захопити дасться, на другу половину села, до сусідів, що мали хати на узгір'ї. Дністер, від Пишнівців почавши, став крутий. Береги його з того боку, що від Пишнівців, стрімкі й такі крихкі, що вода рік-річно вириває по куснику берега, а через те ріка зближається чим раз більше до села.

Село Пишнівці різниться від інших сіл наддністрянської околиці хибá тим, що воно розпадається на дві адміністраційні громади: на шляхетську, звану Закуття, і хлопську, або за — урядовою назвою — рустикальну. Обидві ці громади мають хибá спільну церкву і школу, та й тут намагаються не мішатися між собою, бо, на їх думку — і перед Богом хлоп шляхтичеві не рівня. Та расова незгода дістається і школярам, що вчаться в однім будинку; вони між собою не любляться, не хочать суміш у лавках сидіти, і так, як їх батьки, дражнять себе та роблять собі взаємно пакости.

Кожна громада має своє окреме начальство з окремою радою. На Закутті начальникує „префект” із асесорами, а в рустикальній громаді — звичайний віт із присяжними. Між закутянами і хлопами нема найменшого звязку. Вони стараються чим мога різнитися від себе — й убранням, і мовою, і звичаями. Закутяни

носять капоти сурдутового крою, хочби й з полотна, кашкети, т. є шапки з дашками, схожі трохи на російські, хибá що вужчі дном, де-де рогачівки, а взимі низенькі баранячі шапки, „пасові чоботи”, т. є такі, що халяви шиті по боках на лад німецьких „штіфлів”. Жінки носять крамські сорокати спідниці, кацабайки, а на голові хустини, вязані під бородою. Волосся чешуть гладко, а косу обвязують на міщанський лад іззаду голови в колісце. Йдучи в церкву, або при яким більшим святі, закидають на себе великі хустки, та так, що вони зсуваються нижче плечей і лише на раменах задержуються. Одне слово — у їх одягу слідну якусь панську претенсію; вони бажали б усе і всім показати себе вищими від хлопів, котрих прозивають „мурґами з чорним піднебінням”.

Однак і хлопи не хотять шляхті в нічим попустити. Вони не цураються свого хлопського строю. Одягаються в полотняні каптани славянського крою, в кожухи, в широчезні, трохи на козацький лад шиті штани та великі „угнівські” чоботи з закаблуками. Жінки носять на голові чепці, волосся заплітають нагорі голови, а над чолом пускають волосся у гриву, що зветься „жмудами”. Спідниці домашньої роботи. Одне слово — пишнівські хлопи мають вигляд українських селян, а шляхта, що памятає ще дещо із своїх традицій та шляхетських привілеїв, подобає на якусь хлопсько-панську мішанину. Та це водиться і з мовою і з молитвою. Хлоп не хоче инакше говорити, як по-українськи, не знає иншої молитви як українську. Шляхтич дуже радо мішає слова польські, розуміється, в покаліченому виді, хресні імена вимовляє по-польськи.

Хлопи, де лише можуть, висмівають шляхтичів і прозивають їх „макогонами”, через те, що колись шляхта носила свої дипльоми або шляхетські легітимації в бляшаних пушках, подібних до макогонів.

Родинних звязків між хлопами і шляхтою нема й либонь не зараз буде. А якщо коли трапилося, що шляхтянка віддалася за хлопа, то вже їй не показуватися на вулицю Закуття, ба навіть і строю шляхетського мусіла виректися, а то либонь подерли б на ній на шматки. Таксамо здерби б капоту з такого шляхтича, котрий оженився б із хлопкою*).

*

Коли глянемо на час перед 48. роком, то аж страшно стане**).

Священник, дяк і паламар — то майже вся українська інтелігенція, а в решті — маса темного, напів здичилого народу. Ціла суть і сила українського народу — то хлоп, мужик, підданець. Забитий і приголомшений, не знав куди повернутися, де правди шукати. І шукав її в горілці.

Хлоп робив панщину від рана до ночі і — пив. Зносив до двора повісма, збіжжя, кури, гуси і — пив. Окуплювався мандаторам і — пив. Згинав спину під панську нагайку, сидів у мандаторським арешті і — топив своє горе й гоїв рани з побоїв у горілці. Пан уважав хлопа своїм підданим, інвентарем, і дбав про нього настільки, наскільки господар про свій інвентар дбає.

Хто був зпоміж панів, дідичів добрим господарем, той старався, щоб його підданець-хлоп не був голий і голодний, щоб мав теплу хату й робучий інвентар, бо без цього хлоп не виявляв для нього дійсної вартости... Усе, що пан робив для хлопа, робив для се-

*) Цей виїняток узятий із початку повісти „Олюнька“, а вже те, що дальше оповідається, — з повісти „В чужім гнізді“.

**) Все те, що тут Чайковський оповідає, вибране з початку другої частини його повісти „В чужім гнізді“; ця друга частина зветься: „Михасів Юзьо“.

бе, чи посередно, чи прямо. Ситий і здоровий хлоп зрошував своїм потом панські лани, оброблював їх своїми волами і своїми руками, кілько було треба. Із свого ґрунту давав панові данину; для себе вривав тільки, щоб удержати життя. Решту міняв за горілку, випалену у панській горільні з тих самих бараболь, що їх своєю працею зібрав... Хлоп лише одне знав: що його ворогом є пан з чередою своїх посіпак нагайкових і мандатор із своїми гайдуками і арештом. За приятелів він не чував ніколи. Демократично-революційний рух, який у тім часі проявлявся в Галичині, українського хлопа не порушив, не розбудив. Чому? Бо це були люди сурдутові, та ще й чужі, їх хлоп не міг відрізнити від своїх сурдутових наставників з двора, і тому їм не вірив...

Таку Галичину застав рік 1848.

Та прийшов губерніяльний розпорядок з дня 22. квітня 1848. р. Він проголошував, що на підставі розпорядку міністерства внутрішніх справ з дня 17. квітня 1848., ч. 876, з днем 15. травня того року, касується підданство і всі підданчі повинности в Галичині.

Яричовський, панський мандатор у Пишнівцях прочитавши таке диво, покрутив головою, не знаючи в першій хвилині, чи радіти цим, чи сумувати. Але нагадав собі, що із скасування панщини і він не матиме тут що робити, і його всемогутнє панування раз на все скінчилося. Кілька днів роздумував над цим, аж на другу неділю казав скликати нарід на майдан перед коршмою і тут проголосив народові цісарську волю. Хлопи спершу не хотіли вірити в те, що їм читав мандатор, крутили головами недовірливо і шептали між собою, що то певно якась нова панська хитрість.

— То вже не від нині таке говорять! — говорив один старший хлоп. — Вже нам пани давно обіцували, ще як заводили бунтацію, а хлоп як гарував, так гарує.

— Тихо бути! — гримнув мандатор. — Ще заки будеш вільний, можеш сто київ зісти... Це не пани роблять вас свободними, лише наш найясніший пан цісар. Розумієш?

— От що! То-то, куме, не пани, лише цісар... видите, як воно! Воно справді може щось з того бути... Ану-но, подивимося, чи є печатка?

Кілька смілиших поглянуло через плече Яричовського.

— Гей, люди! Є печатка, бігме!

— Як є печатка, то вже правда! — загула громада, — бо як нема, то це все дурман...

— Але ж кажу вам, що то цісар дав волю!

Громада заворушилась, як бджоли в теплий літній день. Люди гомоніли заєдно: цісар дарував волю... Хтось підносячи шапку в гору крикнув:

— Слава нашому найяснішому цісареві! Дай йому Боже панування!

— Слава! Най жие! — а гомін носився далеко по селу.

Люди не знали, що з радощів робити. Хлопи, жінки здіймали руки до неба і плакали з радощів. Цілувалися взаємно, прощаючи собі всі провини, наче б у церкві на Великдень. Немічні старі випрямилися, немов хотіли поскидати з себе частенькі побої, що їх ними панщина обдарувала.

— Вибачте нам, пане сендзьо ласкавий, — каже один хлоп, підступаючи до мандатора і кланяючись низько, — прошу нам пояснити: як воно буде без тої панщини?

— Що ж я вам маю пояснювати? Не будете ходити на панщину тай годі...

— А що буде з ґрунтом?

— Ага! Той ґрунт, що хто тепер має, таки затримає його на вічність без сплати...

— А повісма не будуть вибирати?

— Ні.

— А кури тай гуси?

— Ні.

— А корцевого також ні?

— Ні, нічого! Коли підеш на лан робити, то за гроші...

Побачить мене на лані, як своє вухо! — каже один молодий господар.

— Тепер лекше людям буде жити.

Яричовський розкинув між нарід друкований цісарський патент, що касував панщину. Люди трохи у шматки їх не подерли. Кожне хотіло його мати, щоб оправити в рядки тай на стіну повісити між образами. Народові більше не треба було знати, то й не слухали, що мандатор ще балакав. Порозбігалися по селу викрикуючи: воля, воля! свобода!...

Баронова, довідавшись про це, була дуже збентежена. Що тут робити, як тут господарити на таких ланах без робучих рук? Прикликала Михася*).

— Пане Міхале, що будемо робити? Ти чув?

— Та чув, але якось дамо собі раду. До 15. мая ще зможемо обробити весну, а про решту подумаємо опісля. Нехай ясна пані не журяться. Ну, будемо за роботу платити, то будемо. Мандатор казав, що дворам заплатять за те з каси, то якось будемо ратуватись.

Але баронова цим ніраз не заспокоїлася. Ходила по кімнаті, держачись руками за голову.

— Що то буде? що то буде? А як хлопи не схочуть відтак іти на роботу до двора?

*) Михась Тарасович, шляхтич, що про нього письменник оповідає в першій частині повісті „В чужім гнізді“, завідував маєтком баронової (у бою між шляхтою і двором за пасовисько вбили його батька Степана, а баронова хотіла таким чином Михася придобрити) і довів маєток до ладу та ще погодив шляхту з двором.

— Чому би не пішли? За гроші підуть.

Таке Михасеві й на голову не приходило, і тепер почав над тим думати, бо й сам цього налякався.

По цілім селі народ заворушився, розвеселився. Пізно вночі чути було співи. В коршмі грала музика і народ танцював, а жид не тямив уже, коли тільки вишинкував горілки, що того дня.

Другої днини поприходили люди на панщину пізніше як звичайно. Михась був лютий і почав бити людей нагайкою.

— Ви сякі такі! Я вам покажу! Душу з тебе вижену, заки будеш свобідний...

Хлопи зносили побої терпеливо і потішалися тим, що вже недовго тої біди. Михась не дарував нікому одної години. Робота йшла гарячково. Хотів конечно обробити панщиною весну.

Вже 14. мая ходили люди мов сонні, не могли діждатися, коли сонце зійде. Не одному хотілося мотиною чи истиком підогнати сонце, як ліниву шкапу. Але мусіли доробити до вечора. Коли ввечір верталися додому попри двір, то кожний погадав собі: „Більше там моя нога не стане! Слава ж Тобі, Господи!”

День 15. травня заповідався величаво. Була гарна погода. Як іно зірки поховалися в синьому небесному просторі, в повітрі повисли жайворонки й почали свої пісні. Здавалося, що й вони про свободу співають. Так бодай причувалося хлопам, може лиш тому, що передтим на жайворонка ніхто не звертав уваги. Скорше про чарку горілки кожне памятало, та про те, щоб не спізнитися на панщину, та виминути лайки економа.

Люди посхапувались зарано, щоб побачити, як сходитиме сьогодні сонце, сонце свободи, волі й ліп-

шої долі. Показалося їй сонце. Спершу зачервонило небо, відтак на далекому виднокрузі показалася червона велика куля, котра викинула з себе тисячі та мільйони ясних променів на пишнівські поля. Заворушилася пташня, защебетала гуртом, а в їх щебеті чути було виразно слово: свобода, воля. Навіть та роса, що на широких полях стояла на молодій травиці, блищала тепер інакше, веселіше, ясніше, як учора. А на вербах пишнівського цвинтаря аж у вухах лящить від пташачого співу, як ніде. Хибá ж це душі катованих, битих панцизняних покійників прибрали подобу пташачу і радіють, що їх сини, внуки і правнуки діждалися свободи? Усюди невисказана радість. З церковної дзвінниці гудуть дзвони. Нарід одягнений святково, спішить до церкви. Люди стрічаються, здоровкаються, наче давно не бачилися, як би по тяжкій бурхливій ночі. Правда! Та ніч тривала безперестанно п'ятьсот років! Не видко сумних похмурих лиць, бо всяке веселиться.

В церкві повно людей, не можуть усі поміститися, і хто прийшов пізніше, стояв надворі. Багато тут таких. Церква облипла людьми, як той вулий, з котрого молодий рій вилітає. Дяки заспівали: „Тебе Бога хвалім!” Нарід став навколішки, співає і плаче. Але це вже сльози радості! Спів, що виходив із тих сотень грудей, лунає по тих широких рівнинах наддністрянських просторів, а Дністер несе цей благородний спів у світ, далеко, аж до Чорного моря, переказати водам свого старшого брата Дніпра, яке то сьогодні свято в землі Данила.

А поки Служба Божа правиться, сільські майстри обтісують гострими сокирами грубі дубові стовпи під церквою на цвинтарі, ріжуть пилами і збивають пам'ятні хрести. Другі копають на чотирьох боках церкви. Дарма, що таке свято! Робити хрести і збивати домовини — нема свята! По Службі Божій, коли священник прочи-

тав із проповідниці цісарський патент, залунав у церкві цісарський гимн. Відтак навколо церкви ходить процесія — хрести святять. Священника ведуть попід руки найстарші господарі в нових кожухах. Передом несуть хрест і хоругви. Нарід співає цілими грудьми. Гадав би хто, що то Великдень, Воскресення. Так, це воскресення, бо воля воскресла, та, що пятьсот літ у могилі лежала, закопана під панським порогом, топтана ногами всякого дрантя.

Далі йде процесія на цвинтар. Чи ховають кого? Ні. Але ж не годиться не звістити такої веселої вістки батькам та дідам, тим костям, що їх панська нагайка оперізувала. На цвинтарі все розбіглося. Кожне мало тут когось, хто ще міг не знати, що тут сталося. Кожне припадає до могили, цілує її та кличе: „Тату! мамо! діду! ми свободні, ми вже не підемо на панщину!”

Відтак вертаються додому, нікому і сісти не хочеться.

Далі на майдан, що серед села! Запрягають віз парюю сивих умаених волів. Віз умаений теж. На возі повно дівчат і парубків. Ідуть селом і співають весело.

Хто їм таке порадив?

Самі вигадали!

У дворі тихо, мов у могилі. Ніхто носа не сміє показати, щоб хлопство не побило. Бояться навіть нападу і для того забезпечили себе на всякий випадок. З Закуття прийшло на зазив Михася пядесят шляхтичів, озброєних, чим попало. Другі не виходять із Закуття. Біда не спить, — говорив дехто, — хлопство розгедзгалось... Або то давно тому, як хлопи різали шляхту?

Але хлопам і не в голові були пани, шляхта і різня. Вони тепер такі раді, такі веселі, що обняли б увесь світ і кожного пригорнули б до свободних уже грудей.

До 15. травня не встиг Михась усеї весни обробити на пишнівських ланах. Дещо ще залишилося. Це обробляв двірською службою, але й тої не стало. Двірські парубки й дівки почали із служби відходити. Наймалися в заможних господарів-хлопів. Було б дійшло до того, що не було б кому коло худоби ходити, як би у спразу не був умішався Яричовський. Маючи адміністраційну владу в руках, він виконував суд над службою взагалі.

Яричовський прикликав кількох парубків до себе і буками приневолив їх стати до роботи.

Ця пригода пішла по селу блискавкою. Селяни заворушилися й рішили не йти на лан у жнива, щоб тобі дукатами платили та медом мастили.

— Не підемо, най нас Бог боронить. Злакомишся на дутка*), та й потому покутуй...

Коли прийшли жнива, Михась вислав по селу польових, гуменних, наставників кликати людей на роботу. Обіцяли платити по п'ятнацять дутків і три рази горілки. На ті часи плата була велика. Та хлопи позамикалися по хатах, і ніхто й носа не показав на вулицю, поки двірські висланці не забралися. Вони боялися навіть двірського духу, щоб їх не очарував, не заманив на таку загибель. Розуміється, що другої днини і пєс не прийшов до двора на роботу.

Що робити? Далі з колоса почне сипатись, жниво аж проситьс'я, а тут нема нікого! Баронова ходить, мов на грані. Прикликала Яричовського, щоб що порадив, але він іно фуками розвів:

— Не можу їх, ясна пані, до цього всилувати... не маю на це права...

*) тодішній гріш, яких теперішніх 10 грошів

Михась був страх лютий! Годі так стояти з заложеними руками, та ж само не зробиться... Нараз ударився по чолі рукою, казав осідлати коня, поїхав до Закуття й пішов до префекта Городиського. Скликали шляхту на майдан серед села, а Михась попросив у неї порятунку: правда, воно не годиться, щоб шляхта гербова йшла на панський лан робити, але що ж порадиш... Ясна пані дідичка до смерти їй того не забуде.

Шляхта слухала уважно, покручуючи недовірливо головами; бо як же шляхті найматися та йти робити там, де недавно робило хлопство — але рада в раду, і вона згодилася.

— Пане Міхале, — сказав префект Городиський, кланяйтеся ясній пані від шляхти і від старого Філіпка Городиського і скажіть, що ми її порятуємо. На завтра, скоро день, ставимо сто серпів...

— — — — —

За поміч баронова відступила закутянській шляхті на другий рік сіножать на охабі з сіном та дала їй угор, уже без жадної оранки. Дотого погостила шляхту, та ще з музиками. На забаві трошки підтанцювала собі, і це шляхті дуже подобалося.

— Славна пані! — казала шляхта. — Погостила й не цуралася з шляхтичем танцювати...

— Е, який то там танець був! — відозвався котрийсь.

— Захотів ти, браце! Така поважна матрона*)... Тут не про те ходить, але баронова показала, що нас має за братів, а не за хлопів. Треба би що сили помагати...

І помагали, що могли. Робота горіла в руках, що днини була гостина у дворі, хоч Філіпко зараз другого дня сам музику відправив.

*) матрона, латинське слово — поважна старша панія

— Погуляємо, як покінчимо, а тепер шкода ніг...
Завтра знов робота, треба відпочити...

Жнива в пишнівському дворі скінчилися раніше, ніж звичайно за часів панщини, і раніше, ніж по сусідніх дворах. Там ніхто не хотів ставати до роботи: сусідні пани були в розпуці. Обіщували вже по 30 дутків і три рази горілки, та ніхто не лакомився. Спровадили до села військо на роботу, але не великий був з того хосен. Дехто спроваджував кримінальників, але з ними було більше клопоту, ніж пожитку. Бароновій сусіди завидували, бо не в кожному селі була шляхта, а хоч і була, то між шляхтою і двором не було тих сердечних відносин, що в Пишнівцях.

ПРИМІТКИ

до оповідання А. Чайковського:

„УКРАДЕНИЙ СИН“.

1) Балка — яруга, вирита дощевими водами; бувають балки і на нашому Поділлі

2) столичники — вибрані на Січі козацькі депутати (ви-сланці), що їздили до Петербургу в козацьких справах що року, або коли зайшла потреба

3) чиновник, московський урядовець, службовець (чин = служба, уряд)

4) Пітер — московська скорочена назва Петербургу

5) гарем, арабське слово — жіночі кімнати в магометан, куди сторонні не мали права заходити

6) ганджар, турецьке слово — двосічний штилет з довгим держаком, на кінці був закривлений

7) Григорій Потьомкін, коханець цариці Катери-ни II; кажуть, що він був підстаршиною в московському війську, але цариці так сподобався, що вона його зробила князем, опісля фельдмаршалом (польовим маршалом) московського війська; якийсь час Катерина у всьому його слухала та його одного бо-ялася. Коли Катерина переїздила Україну байдаком по Дніпрі, то Потьомкін, щоб їй показати, як Україна піднеслася культурно під його управою, казав понаставляти над Дніпровими берегами мальовані декорації сіл, на яких були понамальовувані прегарні села. З того пішла опісля у світ приповідка — „Потьомкінські села“. Потьомкін був великим ворогом України й козацтва, особливо — запорозького. За його намовою Катерина дала на-каз генералові Текелі, щоб заняв та зруйнував Запорозьку Січ „без проливу крові“, як стояло в наказі. При зруйнуванні Січі Потьомкін чимало поживився зрабованим добром запорозького війська.

руська мова — московська мова

8) Грицько Нечоса — назва Потьомкіна. В тому часі між московськими панами завелася була мода вступати до січового товариства, а кожний січовий товариш мусів належати до одного із 38 курінів, який собі сам вибирав. Григорій Потьомкін, тоді вже генерал і князь, вибрав собі „кущівський курінь“, і листом із 15 квітня 1772. р. прохав кошового Петра Кальнишевського, щоб його до того куреня вписав, звав у листі кошового „батьком“, обіщав берегти запорозьких прав і вірно служити січовому товариству. Запорожці прийняли Потьомкіна до себе й багато собі з цього обіщували. На Січі прозвали Потьомкіна (там кожний мусів дістати якесь прозвище) „Грицьком Нечосою“ тому, що носив велику перуку на голові й не потребував чесатися.

9) Глухів — місто в Чернигівщині, колишня (остання) столиця Гетьманщини; після скасування Гетьманщини там сиділа „Малоросійська Колегія“, що правила, замість гетьмана, Гетьманською Україною.

10) кобеняк — назверхній довгий суконний одяг із відкидним каптуром на голову

11) св. Покрова — покровителька Запорозької Січі; в Січі була церква св. Покрови

12) Паланка — частина запорозьких земель, що їх кошовий поділив між запорожців. Їх було вісім. Тут, крім запорожців, могли поселюватись утікачі з Гетьманщини, де їм важко ставало жити. На це діставали від кошового грамоту і звалися підсусідками. Ті землі були призначені для тих запорожців, що загадали женитися й зажити родинним життям, „зимовниками“. Діставши грамоту й наділ від кошового, вони звалися посполитими. Посполиті не переривали звязку із своїм січовим куренем, все мали право називатися товаришами якогось куреня, підлягали курінному судівництву. Над паланкою та її мешканцями виконував владу паланчин полковник, наставлений кошовим і сотниками, теж кошом настановленими. Кожна паланка мала свого суддю, писаря й шафаря (скарбника). І посполиті й підсусідки платили за вживання запорозької землі десятинний податок. Та вони не належали до фронтового запорозького війська. В мирному часі вони перевозили пошту, служили при переправах і постачанні харчевих припасів для запорозького війська. В часі війни робили побічну військову службу, їздили з підводами, копали шанці й виконували різні земні роботи (їх звали „могильниками“). Лише посполиті могли

в часі війни переходити до фронтових боєвих запорозьких частин. Коли ж була потреба, то командування могло й посполитих і підсусідків приділити до фронтової служби.

13) ретраншамент, французьке слово — шанець, рів для захисту від ворожого нападу, укріплене місце

14) собор — катедральна церква

15) проспект, латинське слово — рівна, широка й довга вулиця, звідкіля все широко й далеко видно

16) „світліший“ — так казав себе називати Потьомкін, коли став фельдмаршалком (по нашому — найясніший)

17) паж, французьке слово — в середньовіччі джура, що вчився на лицаря, згодом — придвірний прислужник

18) Хахландія — глумлива московська назва України (хахол — насмішлива назва українця, назва від чуба — по-московськи: хахол —, що його носили українські козаки)

19) мізерія, латинське слово — невеличке, нікчемне майно

20) кирея — довгий суконний зверхній одяг, а то й довга свита з каптуром на голову

21) казна — державний скарб, державна каса

22) Новою Сербією звали з кінцем XVIII. ст. великі простори Херсонщини й Катеринославщини, себто запорозькі землі, на яких московський уряд насадив виходнів із Сербії; всі вони згодом по-українщилися

23) Потьомкін написав був до кошового Петра Кальнишевського, щоб йому подарував доброго козацького коня, „щоб собі міг по-козацьки погуляти по степу“. Розуміється, кошовий йому цього не відмовив і після йому найкращого...

24) емісар, латинське слово — агент, що його посилає якийсь уряд чи партія з таємними дорученнями

Примітки 1, 2, 7, 8, 12, 13, 16 і 23 — самого автора.

З М І С Т:

	стор.
1. Василь Верниволя, Андрій Чайковський	5—14
2. Андрій Чайковський, Украдений син, історичне оповідання з останніх років Запорозької Січі	15—70
3. Андрій Чайковський, Село Пишнівці в часі скасування панщини (вийнятки з повістей: „Олюнька“ і „В чужім гнізді“)	71—84
Примітки до оповідання „Украдений син“	85—87

ОБРАЗКИ:

	стор.
Портрети Чайковського:	
1. з повоєнних часів	2
2. з часів, коли писав повісти: „Олюнька“ і „В чужім гнізді“	71
3. на зїзді українських письменників, мистців і культурних діячів у листопаді 1898	72
Образки до оповідання „Украдений син“ (Святослава Гординського)	18, 31, 47, 58

1939.8.0. 10430

Чергова книжечка за 1939. р. вийде в половині травня 1939. р.

б) ПОПУЛЯРНО-НАУКОВА БІБЛЮТЕКА

квартальні книжки, заходом фонду „Учітєся, брати мої”.

В 1938. р. вийшла:

22 (1—4) Філярет Колєсса, УКРАЇНЬСЬКА УСНА СЛОВЕСНІСТЬ
Львів, 1938, ст. 646, ц. 6 зл., в оправі в півполотно 6.80 зл.

в) ЖИТТЯ І ЗНАННЯ

ілюстрований журнал-місячник, див. 4. ст. окладинки.

г) БІБЛЮТЕКА „ЖИТТЯ І ЗНАННЯ”

854. Віталій Левицький, ПОРАДНИК ДЛЯ БІБЛЮТЕКАРІВ,
ціна. 1.50 зл.

г) „ПРОСВІТА”

місячник освіти, виховання, культури.

д) КАЛЕНДАР на 1939. р.

багато ілюстрований, з мистецькою обгорткою С. Гординського,
240 ст. друку, ціна 1.20 зл.

РІЧНА ПЕРЕДПЛАТА

НА ВИДАННЯ „ПРОСВІТИ” ПЛАТНА ЗГОРИ:

а) на місячні книжечки (12 річно) лише — 3.60 зл., у про-
дажу бруто — 5.40 зл.

б) на кварталні книжки (4 чч. річно) — лише 6.40 зл.

в) на „Життя і Знання” — 18. зл.

г) на „Просвіту” — 5 зл.

Хто передплачує всі три перші видання „Просвіти” (місячні,
чвертьрічні та „Життя і Знання”) разом, числиться вже членом
„Просвіти” і платить лише 25 зл., при чому цю суму можна спла-
чувати догідними ратами.

Цю останню перевагу зроблено для Читалень „Просвіти”,
щоб їм улегчити передплату всіх видань.

Для кооператив визначено передплату 12 зл., за яку вони
дістають усі книжечки (місячні та кварталні).

Краєві установи платять — як читальні.

Передплату на місячник „Просвіта” (5 зл.) і Календар (1.20 зл.)
треба присилати окремо.

Передплату слати на адресу:

Товариство „Просвіта”, Львів, Ринок 10, Société „Prosvita”, Léopol,
(Lwów), Rynek 10, Pologne.

Повідомляємо, що на адресу Філії „Просвіти” вислано для
наших передплатників такі книжки:

1. За 3. і 4. квартал 1936. року:

О. ТЕРЛЕЦЬКИЙ: „Україна — забором культури й ци-
вілізації перед степовиками”;

О. ТЕРЛЕЦЬКИЙ: „Вплив природи на Історію України”.

2. За всі чотири квартали 1938. року:

Ф. КОЛЕССА: „Українська усна словесність”, 644 сторінки,

оправлена в півполотно (продається по 6 зл. без опр.).

3. За 3. і 4. квартал 1937. року вишлемо по закінченні друку

книжку: „Нариси з загальної історії людської куль-
тури”, до 300 сторін друку.

ЗАПРОСИНИ ДО ПЕРЕДПЛАТИ ЖУРНАЛУ „ЖИТТЯ І ЗНАННЯ“

НА РІК 1939.

З днем 1. січня 1939. р. почали ми дванадцятий рік видання „Життя і Знання“ — того єдиного в нас науково-популярного місячника, що від одинацятьох років доступним способом подає своїм читачам знання з усіх ділянок, зв'язує його з життям, і зокрема всебічно освітлює наше національне життя.

За одинацять років „Життя і Знання“ помістило силу-силенну всякого матеріалу, який однаково стане в пригоді кожному інтелігентові, студентові, учневі, самоосвітнім гурткам, читальням і читальникам, одне слово — всім, що цікавляться всіма явищами сучасного життя. Між своїми співробітниками наш журнал мав усе найкращих фахових людей у всіх ділянках знання, що всебічно цікаво й доступно освітлювали всі справи.

За цей час „Життя і Знання“ встигло придбати собі постійне коло читачів та велику прихильність між Громадою. Додає на це — зріст передплатників і що раз більша зацікавленість журналом. Подєкуди Ж. і Зн. стало заміняти читанки-підручники позашкільної освіти. Оцінюючи його вартість із цього погляду, Шкільна Кураторія поручила його для читання в вечірніх курсах позашкільної освіти на другому (вищому) ступені, в середніх школах його вже кілька років поручають як домашню лектуру для III. і IV. кл. А про те, що Перший Український Педагогічний Зїзд з 1935. р. висловився з великим признанням про Ж. і Зн., що про його вартість висловлюються прихильно наші просвітні діячі, ми й не говоримо, бо це загально відома справа.

Віriamo, що наше Громадянство зверне ще більшу увагу на „Життя і Знання“, і приєднуватиме йому ще більше передплатників. Бо ж тільки тоді можна буде — а це наша мрія! — і збільшити обем журналу й подбати, щоб іще кращий був його вигляд і з друкарського і з ілюстраційного боку, щоб він міг дорівняти подібним західньо-європейським виданням.

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ:

Передплата „Життя і Знання“ на рік: у краю 18.— зл., на 6 місяців 9.— зл., на 3 місяці 5.— зл., поодинокє число 2.— зл. (це торкається осіб і, головню, читалень, які платять річну членську вкладку 25.— зл. і одержують усі видання „Просвіти“).

За кордоном, на рік 21.— зл., на 6 місяців 11.— зл., на 3 місяці 6.— зл., поодинокє число 2.— зл.

Комплети III., IV., V., VI., VII., VIII., IX., X. і XI. річників у брошурі замовляти можна по ціні 18.— зл., а за оправлений у півполотно з золотими витисками на переді й на хребті доплачується зл. 3.—.

Подаємо до відома, що маємо до продажу окладинки до I.—XI. річників „Ж. і Зн.“ по ціні зл. 2.— з пересилкою 2.50.

Адреса Редакції й Адміністрації:

Львів, Ринок 10, Товариство „Просвіта“. — Société „Proświta“
Léopol, Rynok 10. Pologne. — Association „Prosvita“, Lviv (Lemberg),
Rynok 10, East Galicia, Poland.